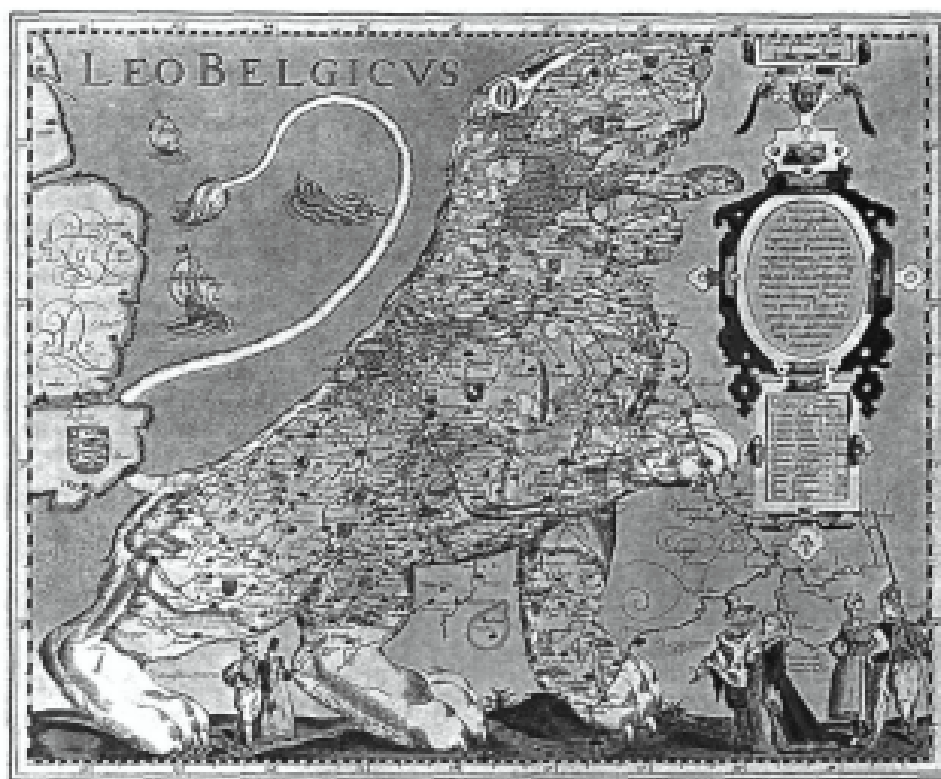

**KRING VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PHARMACIE
IN BENELUX**

CERCLE BENELUX D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE

Bulletin Nr. 89

Oktober / Octobre 1995

Jaargang / Année 44

Redacteurs
Rédaction

Dr. A.M.G. Rutten
Apr. Guy Gilias

INHOUD - SOMMAIRE

Chr. DE BACKER	Gegevens over de geschiedenis van de Farmacie in Brussel. Eerste onderzoeksresultaten uit het archief van het O.C.M.W.	1
A. DE KNECHT-van EEKELEN	Den nieuwen Herbarius van Leonhard Fuchs (1501-1566) en de opkomst van de botanie	14
B. MATTELAER	De nering van H.H. Cosmas en Damianus in Kortrijk van 1448 tot 1815	23
H.A. BOSMAN-JELGERSMA	De inventaris van een Leidse apotheek uit het jaar 1587	29
D.A. WITTOP KONING	L'exercice de métier d'histoire de la pharmacie aux Pays-Bas	41
L. DE CAUSMAECKER	De Antwerpse apothekerspot	55
A.M.G. RUTTEN	Het zwarte gat in de historische medisch-farmaceutische informatie	66
 BOEKBESPREKINGEN / COMPTES-RENDUS		 73
 MEDEDELINGEN / COMMUNICATIONS		 74
 OVERLIJDENS / NECROLOGIE		 78

GEGEVENS OVER DE GESCHIEDENIS VAN DE FARMACIE TE BRUSSEL. EERSTE ONDERZOEKSRESULTATEN UIT HET ARCHIEF VAN HET O.C.M.W.

Chr. De Backer

**Lezing gehouden tijdens de Voorjaarsbijeenkomst 1995 van de Kring
voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux (Zwolle, 7.5.1995).**

Over de beoefening van de farmacie te Brussel kennen wij het werk van Broeckx (1), Sergijsels (2), de bijdragen van Guislain (3) en de samenvattende gegevens van Vandewiele, achteraf nog aangevuld met zijn bijdrage over een geschil tussen de Brusselse geneesheren en apothekers (4). De bibliografie van de Brusselse farmakopees werd gegeven door Daems en Vandewiele (5). In 1973 verscheen te Gent bij onszelf en onder toezicht van Vandewiele en D.A. Wittop Koning de facsimile reprint van de eerste *Pharmacopoeia Bruxellensis* uit 1641 als deel I in de reeks *Opera Pharmaceutica Rariora*.

Over de oudste farmaciegeschiedenis van Brussel is vrijwel niets bekend. Een ordonnantie uit 1421 die de neringen en ambachten in naties onderbrengt, vermeldt naast andere beroepen dit van apothecaris, maar personen die vóór de 16de eeuw dit beroep uitoefenden zijn in de farmaco-historische literatuur niet te vinden. Vandewiele citeert alleen de 16de eeuwse apothekers Van der Linden, hofapotheker van Keizer Karel V, en Andries van Wesele. Een tijdgenoot van deze laatste konden we bij Wauters vinden : Jan Martijn was apothecaris en dichte buurman van deze Andries Wytinx van Wesele. Zij worden als «apothecarysen» genoemd in 1526-1527. Andries Wytinx is rond 1479 geboren en was de vader van de bekende anatoom, Andreas Vesalius. Een tweede zoon van deze apothecaris heette Nicolaes (1526) en was eveneens apothecaris (6).

Eveneens tot hertoe onopgemerkt door de farmacie-historici is de Brusselse Philippus apothecarius die tussen 1363 en 1374 leverancier was van de hertog en hertogin van Brabant en vermeld wordt in een studie uit 1954 (7). Uit het archief van de Rekenkamer dat in het Algemeen Rijksarchief te Brussel berust, blijkt dat hij «species medicinales» en «confexien» leverde. Hij leverde ook specerijen voor de hertogelijke keuken : peper, gember, Chinese kaneel, saffraan, paradijskoren, kaneel, nootmuskaat, foelie, kruidnagel, witte en zwarte suiker.

Onopgemerkt bleef ook de figuur van Aubertijn Frenier (8). Van deze apothecaris is bekend dat hij in 1459 ook burgemeester van zijn stad was. Aubertijn Frenier wordt reeds in 1421 geciteerd en was de natuurlijke zoon van een gelijknamige Aubertijn. In 1447-1448 was hij stadsontvanger en nogmaals in 1456-1457. We kennen tevens zijn zegel. Dit persoonlijk zegel hangt aan een oorkonde de dato 12 maart 1459 van een rente verkocht door de stad. Een foto ervan werd reeds gepubliceerd door C. Dickstein-Bernard in 1977, maar wij reproduceren hem hier nog een keer.

Afbeelding 1.
Brussel, archief van het O.C.M.W.,
H 272, zegel van apothecaris
Aubertijn Frenier (1459).

Deze bijdrage is een eerste resultaat van ons onderzoek naar de beoefening van de farmacie te Brussel. Om te beginnen speurden wij vooreerst in het rijke archief van het O.C.M.W. (= Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn, vroeger Commissie van Openbare Onderstand genoemd of C.O.O.). Hierna zullen de andere Brusselse archieven aan de beurt moeten komen. Ook zal verdergezet en parallel literatuuronderzoek nodig zijn.

Het kan verwonderlijk lijken dat een publiek centrum van sociale hulpverlening archivalia uit het Ancien-Régime beheert. Deze archieven komen uit het bezit van een reeks onafhankelijke weldadigheidsinstellingen die tijdens de middeleeuwen werden gesticht. Tijdens de Franse Revolutie, die de hulp aan noodlijdenden als een maatschappelijke verplichting zag, kwamen de archieven in het bezit van de Besturen van de Burgerlijke Godshuizen en de Burelen van Weldadigheid. In de jaren twintig van onze eeuw werden beiden verenigd in de C.O.O.'s, naderhand O.C.M.W.'s genoemd. Een ander voorbeeld van een rijk O.C.M.W.-archief is dit van Brugge met o.a. de archivalia van het Sint-Janshospitaal.

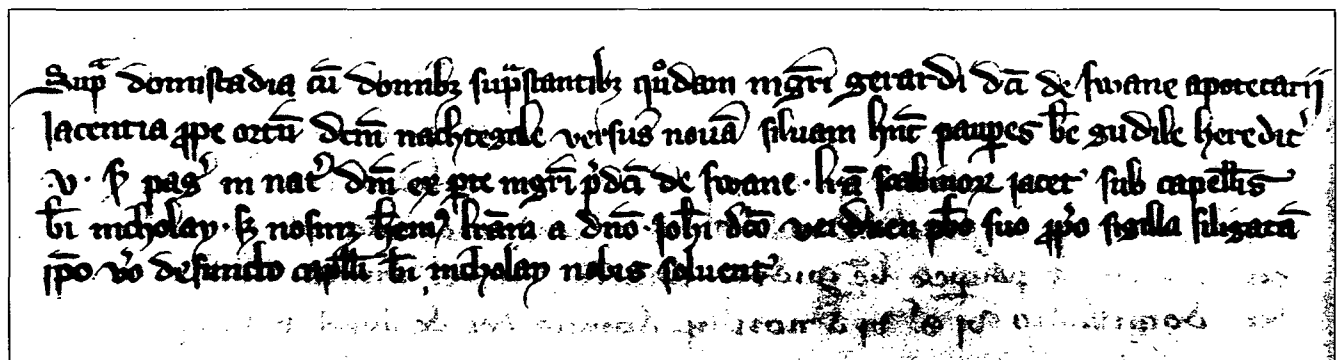
Aubertijn Frenier, apothecarijs, vinden we dankzij een verwijzing van C. Dickstein-Bernard terug bij een secundaire plaatsbepaling in een cijsboek van de armentafel van Sint-Goedele uit 1433. Hieruit blijkt dat hij op de Grote Markt woonde in het huis geheten De Rose :

Joos Wuestelinc wijntavernier van sijnen huysse gelegen opte Nedermarct geheeten den Zwane tusschen die goede toebehoerende den geslechte vanden Heetvelde geheeten de Sterre in deen sijde ende de goede Aubertijn Freniers appotecarijs gheheeten de Rose opte Marct in dander zijde (9).

Aubertijn Frenier is vóór het jaar 1469 al overleden. Dit blijkt uit een tweede renteboek van de armen van Sint-Goedele uit het genoemde jaar waarbij het huis De Rose wordt aangegeven als toebehorende aan de weduwe en kinderen van wijlen Aubertijn Frenier, apothecaris (10).

Nog enkele andere apothecarissen uit het Brussel van de 14de tot de 16de eeuw waren na veel speurwerk weer te vinden (11).

In een cijnsboek van de armentafel van Sint-Goedele opgesteld in 1328 konden we vooreerst meester Gerardus gezegd De Swane apothecaris ontdekken die al vóór dat jaar werkzaam was en heel waarschijnlijk al overleden was. Zie de term «quondam» (= eertijds) in de tekst. Het is tot hertoe de oudste Brusselse apothecaris die we kennen. De gegevens zijn opgetekend in verband met een erfelijke cijns in de parochie de Frigido Monte (Coudenberg). De cijns werd voldaan is natura, en dat ter waarde van vijf schellingen in betalingsmunt. De cijns kwam voort uit een grondstuk met huizen nabij het hof genoemd Nachtegale en gelegen tegenover het Nieuwe Bos. De betreffende schepenoorkonde berustte onder de kapelannen van de zalige Nicholaus, maar de armentafel bezat er zelf een brief van bezegeld door Johannes genaamd Verduen, priester. Aangezien deze overleden was betaalden de kapelannen zelf de armentafel (12).

In het ledenregister van de broederschap van Sint-Jacobs dat ontstond op 2 augustus 1357 vinden we de naam van : Abertijn de specier (13).

Na hem is na een twintigtal namen het eerste jaartal 1393 in de marge opgetekend voor een nieuw lid. Abertijn komt helemaal onderaan voor op de tweede bladzijde van de met voorletters A opgetekende leden. Ik meen dat hij dus niet in 1357 lid van de broederschap is geworden maar een aantal jaren voor 1393. Een overlijdenskruisje is later bij zijn naam toegevoegd.

In een cijnsboek van de armentafel van de Sint-Goriksparochie uit 1393 en terug op punt gesteld in 1400 vinden we naar aanleiding van een plaatsbepaling bij een rente in dit laatste jaar de naam van Abertijn apothecarijs die een eigendom bezat in het Weverstraatje :

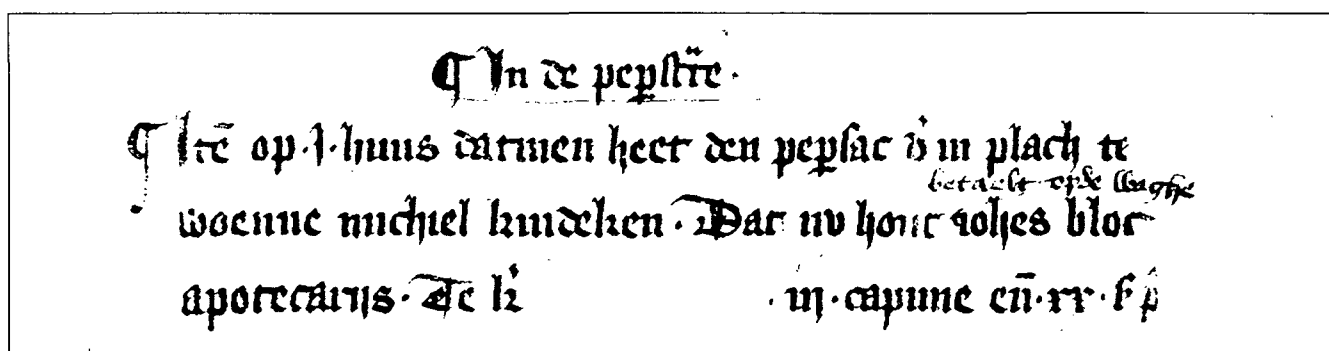
Item op huus ende hofstad ghelegen buten Sinte Goedelen poort beneden de Veemarct int Weverstreetken dat Claes de Froyer Aernts natuerlics zoen was

Afbeelding 2. Brussel, archief van het O.C.M.W., B 210, f. 33v : *Supra domistadia cum domibus supstantibus quondam magistri Gerardi dicti de Swane apotecarij jacencia prope ortum dictum Nachtegale versus novam silvam habent pauperes beate Gudile hereditarie v solidos pagamenti in natura domini ex parte magistri predicti de Swane littera scabinorum jacet sub capellanis beati Nicholay sed nosmet habemus litteram a domino Johanni dicti Verduen presbitero suo proprio sigilla siligatam (sic 1) ipso vero defuncto capellani beati Nicholay nobis solventur.*

toebehoert ende sin erve es neven Abertijns apothecarijs goide (= goed) gelegen (14).

Is nu deze Abertijn te vereenzelvigen met de hierboven genoemde apothecaris-burgemeester Aubertijn Frenier ? We denken eerder van niet wegens de nogal grote tijdspanne van het werkzaam zijn tussen 1400-1459 (vermeerderd met de ongeveer twintig à vijftientig jaar van de levensloop nodig vóór het in functie treden als gevestigd apothecaris). In 1549 zou de apotheker-burgemeester in functie immers ongeveer tachtig jaar moeten zijn geweest. Een andere vraag die eerder oprijst is : zou het ook niet de gelijknamige vader van de apotheker-burgemeester kunnen zijn die reeds hetzelfde beroep uitoefende ? Zou deze Abertijn, een eerder zeldzame voornaam in het Brusselse van toen, ook niet te vereenzelvigen vallen met Abertijn de speciër, lid van de broederschap van Sint-Jacobs tussen 1357 en 1393 ?

Johannes Bloc is in 1406 als apothecaris te vinden in het renteboek van het hospitaal voor pelgrims van Sint-Jacobs ter Overmolen (15). De optekening is neergepend in het handschrift van de samensteller van het cijsregister. Bloc staat er aangetekend als renteplichtige voor zijn huis geheten «den Pepersac» in de Peperstraat die uitgeeft op de Grote Markt en onder de Sint-Niklaasparochie viel. Voor hem woonde daar Michiel Kindeken en de rente bedroeg drie kapoenen in natura en 20 schellingen in betalingsmunt.

Afbeelding 3. Brussel, archief van het O.C.M.W., Sint-Jacobs ter Overmolen nr. 17 (= oud H 1444), f. 7r : *In de Peperstraete. Item op .i. huus datmen heet den Pepersac daer in plach te woenne Michiel Kindeken. Dat nu hout Ioannes Bloc apotecarijs. Te Kersavonde .iij. capune ende xx. [schellingen] [payments].* Tussen de twee eerste lijnen staat bijgevoegd : *betaelt op de waghe.*

In een cijsregister van het Sint-Janshospitaal uit 1406 vinden we nog een tweede jaarlijkse erfcijns die op hetzelfde huis rustte en hieruit blijkt dat Johannes Bloc te vereenzelvigen valt met Johannes op de Wage. Een meer preciese locatie wordt hierbij gegeven waaruit blijkt dat hij woonde tussen Peter Bijl, meersenier, en Willem Alsteen :

In de Peperstraete. Item Johannes op de Wage apothecarijs gheeft van huse ende hoffstad dat de Pepersac heet, dat Michiel Kindekens was, gelegen in de Peperstraete tussen Peter Bijls goede meersmans in deen side, ende de goede gehe- ten den Guldenen Aesat toebehorende Willemme Alsteen in dander side jaerlex erfelex half en half iiij lb. payment (16).

Blijkbaar was Johannes op de Wage reeds in 1395-1396 gevestigd daar we hem terug vinden in de rekeningen de infirmerie van het Brusselse begijnhof waaraan hij in dat jaar (zonder beroepsaanduiding) een vat vijgen leverde :

Item omme .i. vat vijghen gecocht te Johannes op de wage v s. gr. valent xxxvi lb. (17).

In het reeds hierboven vermelde cijnsboek ten behoeve van de armen van de Sint-Goedeleparochie opgemaakt en afgesloten in 1433, vinden we Johannes opte Wage apotecarijs opnieuw terug als huisbezitter en buur van een cijnsplichtige kleermaker die aan de hoger gelegen zijde het kerkhof van Sint-Goedele woonde :

Wouter de Hane cledermakere van sinen buyse gelegen boven tkeerchhof van Sinte Goedelen tusschen de goede ocht (= of) beckerije (= bakkerij) Willems vanden Wijenhove beckere in deen sijde ende de goede Johannes opte Wage apotecarijs in dander sijde (18).

De apothecaris Jannijs vander Moelen is in het renteboek van de armentafel van Sint-Goedele uit 1469 weer te vinden naar aanleiding van een secundaire plaatsbepaling. Hij woonde in de Hoen(r)estraat gelegen in de Sint-Niklaasparochie in een huis met de naam Zwanendale, naast een juwelier :

Jan doude goud juwelier, vroeger Willem Pepercoren testmakere (= pottenmaker) van zijn huis in de Hoevelstrate tusschen de goede Jannijs vander Moelen apotecarijs geheten Zwanendale in deen zijde ende de goede Jans geheten Eekaert testmakers in dander zijde (19).

Hetzelfde renteboek uit 1469 vernoemt de speciër Claes Prieme gevestigd aan de Quackelstrate :

Claes Prime spechier van sinen huysen gronde en toebehoerten ende plach voirmals toe te hoeren Willem de Viseerdere na hem Janne Meyken priestere gelegen beneden de Quackelstrate opte Beeke aldaer tusschen Claes Prieme voirscreven in deen zijde ende de goede Jans van Vilvoerde metsere daer de beke tusschen loept in dander zijde (20).

Verder nog komen we een Gheert vanden Troncke tegen waarvan de neringsaangheerigheid en de beroepsactiviteit wordt aangegeven als kremer en speciër. Als vestigingsplaats wordt aangegeven de hoek van de Vismarkt en de Hoevel- /of Hoenestraat en zijn burens waren de stadskok van Brussel en een handschoenmaker :

Gheert vanden Troncke cremere ende specier nu ende plach voirmaels te gheven, Jan Wijnken fleschmakere van huysen daer de selve Gheert inne woent gelegen in Sinter Claes prochie opte Vischmerct ende opte horrick (= hoek) vander hoevelstrate opte Vischmerct tusschen de goede wijlen Henrix Voets cockx der stad van Bruessel nu toehoerende in deen zijde ende inde Hoevelstrate tusschen de goede wijlen Felix De Hont nu toebehoerende Janne Spruytere hantschoemakere in dander zijde (21).

De beroepsaanduiding speciër is historisch gebleken een synoniem te zijn van de term apothecaris en kan eventueel nog genuanceerd worden. In de

Ieperse keure uit ca. 1292/1310 waar voor de eerste keer in Vlaanderen de grondprincipes van het apothekersberoep zijn geformuleerd, worden deze twee termini door elkaar gebruikt. Ook in de vergelijkbare Parijse keure uit 1322 is dit het geval. In Mechelen, 's-Hertogenbosch en Brugg (Zwitserland) kennen we gevallen waarbij één en dezelfde persoon met de beide woorden wordt aangeduid (22). De combinatie van de termini kremer en speciër betekent dat Gheert vanden Troncke als speciër-apothecaris deel uitmaakte van de nering of beroepsvereniging der kremers. Deze vormde te Brussel de natie (= nering) van Sint-Gillis. Zij groepeerde naast de apothekers eveneens de meerseniers, de vetverkopers, de schippers, de zoetwatervisverkopers, de fruitverkopers, de tin- en loodbewerkers. De meerseniers werden zelf opgesplitst in grote en kleine meerseniers. De eerste groep waren hoofdzakelijk handelaars in zijdestoffen en de tweede omvatten de stoffeerders, de knopemakers, de koordenmakers, de blauwververs en de kruideniers (23).

In een convoluut of verzamelhandschrift van zes cijnsboeken uit de tweede helft van de 15de eeuw en opgemaakt voor de armendis van de Sint-Goriksparochie vinden we in 1486-1487 een eenvoudige rentevermelding van 17 pond in betalingsmunt op een huis in de Sint-Niklaasparochie gelegen doch zonder verdere plaatsaanduiding en die moest betaald worden door apothecaris Johannes vander Heyden :

Primo van Johannise vander Heyden apothecar [ijs] xvij lb. pay [ment]
(24).

In 1494-1495 vinden we een vermelding van een huiscijsn uitgaande van een huis in de Vleeschouwerstraat die in de parochie van Sint-Goedele lag en de weduwe van Johannes Bullestrate apotecarijs betrof :

Item vande weduwe Johannes Bullestrate apotecarijs voeren derfgenamen Jans vanden Hove in de Vleeschouwerstrate ij chins gulden valent v s. vj d. gr. [= 2 cijnsgulden komen overeen met 5 schellingen 6 deniers groten, hetzij in betalings- of rekenmunt] (25).

In de tweede rekening uit het daarop volgende boekjaar komt deze cijnsvermelding nog eens in identieke bewoordingen voor (25).

In de jaarlijkse rekeningen van het godshuis van *Sente Peeters ter Siekelien* (= zieké lieden), van de hospitaalzusters Augustinessen, konden we ook nog enkele apothecarissen terugvinden (27). In 1518-1519 komt voor de eerste keer Walterus op Craenenborch voor als leverancier van «diversche medecijnen» (28).

In 1519-1520 leverde Walterus op Craenborch (zonder beroepsaanduiding) medicijnen en specerijen die in zijn officina afgehaald werden ter waarde van dertig schellingen groten :

Item gegeven Waltero op Craenborch van diversche medicijnen ende alderhande andere specerie aldaer gebaelt ter goeder rekeningen xxx s. gr. (29).

In de rekeningen van 1520-1521 tot 1524-1525 komen in de extraordi-

naire uitgaven geen posten voor van geleverde medicijnen (29). Het is slechts in de maand juli 1525 dat Walterus weer wordt genoemd en daarbij blijkt dat hij toch al die jaren geleverd heeft en nog niet betaald werd :

Item in Julio xxv Waltero op Cranenbourg betaelt op rekeningen vandat men hem sculdich is geweest van vele diversche jaeren van medicijnen ende anderssins tsamen ter somme van iij lb. vij s. iij d. gr. (31).

In de uitgaven van 1526-1527 komt Walterus op Craneborch weer voor. Hij wordt 2 pond 10 schellingen groten uitbetaald voor «diversche specerijen ende medicijnen» (32).

In de rekening van het boekjaar 1528-1529 vinden de apothecaris Walterus op Cranenborch (weer zonder beroepsaanduiding) terug in verband met geleverde geneesmiddelen, waaronder decocten. Het gaat om een relatief hoog bedrag van 7 pond 5 schellingen en 3 stuivers groten en dit komt omdat er van de leveringen gedurende jaren geen rekeningen werden gehouden. Tevens had Walterus de religieuzen van het armengodshuis van Sint-Pieter meer dan twee pond korting op het verschuldigde honorarium cadeau gedaan :

Item betaelt Walterum op Cranenborch vanden medecijnen decoctien ende andere dingen bij hem inden godshuyse geleverd over lange jaeren ende vanden welcken egeen effen rekeninge gehouden en is geweest ende alsoe met hem gerekent totten dage xxiiij januarij anno xxviii incluys ende boven sekere quijts-celdinge bij hem gedaen als van twee ponden groote ende meer mits den levering tot half meye xxix incluys den selven noch betaelt tsamen vij lb. v s. iij d. gr. (33).

In 1530-1531 duikt een andere leverancier van geneesmiddelen op. Het betreft Joes Scuddepot die blijkbaar de opvolger is van Walterus aangezien de gegeven plaatsbepaling dezelfde is :

Item betaelt Joese Scuddepot opt Cranenborch van diversche medecijnen bij hem geleit int godshuys voor de susteren ende siecken tot xxviij martij anno dertich incluys als van twee jaeren tsamen (34).

In de twee boekjaren 1531-1532 en 1532-1533 wordt Joes Scuddepot afzonderlijk met de termini speciër en apothecaris aangeduid. Ook hij stelt zich eveneens, zoals Walterus, op als weldoener van het godshuis door het bedrag van zijn honorarium naar beneden af te ronden :

Item betaelt Joese Scuddepot specier op Cranenborch van alderhande medecijnen bij hem int godshuys voor de susteren ende siecken geleverd binnen dese staert [sic, moet zijn : staet] ende met hem gerekent, boven vj stuivers xviiij s. bij hem gracie gedaen tsaemen noch xxxiiij s. iij d. gr. (35).

Item v^r maij betaelt Joese Scuddepot appoticaris op tCranenborch van alderhande medecijnen bij hem binnen desen jaers voer de siecken jouffrouwen en andere geleverd boven xiiij stuivers bij hem quit gescouwen noch vi lb. vi. s. vi d. gr. (36).

In de extraordinaire uitgaven van de jaren 1534-1535 en 1535-1536 komt Joes op Cranenborch voor wegens geleverde medicijnen. Het bedrag is 14 schellingen 9 deniers en 2 schellingen 6 deniers (37).

In de jaarrekening van 1536-1537 wordt een som van 6 schellingen en 6 stuivers uitbetaald aan Joes op Cranenborch voor medicijnen die bij hem afgehaald werden (38). In de daaropvolgende jaren 1537-1538, 1538-1539 en 1539-1540 wordt de apothecaris telkens Joes op Cranenborch genoemd en zijn leveringen betreffen «medecijnen» voor sommen van respectievelijk iets meer dan 20, 3 en 10 schellingen (39). In de rekening van 1540-1541 worden 11 schellingen 9 stuivers betaald «op Cranenborch» (40). Joes op Cranenborch is hoogst waarschijnlijk te identificeren als Joes Scuddepot die zijn officina op Cranenborch had en die de opvolger is van apothecaris Walter op Cranenborch. In de jaarrekening van 1541-1542 zijn in de extraordinaire uitgaven van het Sint-Pietershospitaal 17 schellingen 9 deniers groten opgetekend *aen medecijn op Cranenborch op de Mane*. Deze post geeft aldus nog een meer preciese locatie (41). Het jaar daarop zijn minder geneesmiddelen voorgeschreven en de post luidt : *item betaelt aen diversche cleyne medecijnen* die een bedrag vertegenwoordigen van slechts 7 schellingen zes deniers groten (42). De rekening van 1543-1544 laat ons ontdekken dat het hospitaal niet alleen bij één enkele apotheker zijn medicamenten betrok : *item van alderhande medecijnen ende appoteke gebaelt te diversche plaetsen samen xxiiij s. ij d. gr.* (43).

Het jaar daarop vinden we een nieuwe apothecaris-leverancier van het hospitaal : *item betaelt Joese Conflans appotecaris van alderhande medecijnen [...] xxv s. ij d. gr.* (44).

In de rekeningen van Sint-Pieters vonden we een zuster Johanne Conflans terug in 1538-1539 (45), ook nog eens als Sanneken Conflans genoemd in 1559-1560 (46), mogelijk een familielid van de apothecaris. Een plaatsbepaling bij Conflans ontbreekt. Tevens blijkt deze hospitaalrekening de derde laatste te zijn van de reeks zodat we het met één vermelding moeten stellen. Alleen de voorlaatste rekening uit 1545-1546 vermeldt nog een levering van geneesmiddelen in de extraordinaire uitgaven : *item betaelt alderhande medecijnen [...] gebaelt op de specerije [...] (47)*. Uit deze vermelding blijkt opnieuw de synonymie van de termini speciër en apothecaris als het om leveringen van geneesmiddelen handelt.

De zogenaamde Handboeken van de zuster overste van het Sint-Pietershospitaal, bewaard vanaf 1561 bevatten veel gegevens over geleverde medicijnen daar er een subrubriek «Aen medecijnen» aanwezig is. Tot hiertoe gingen wij de jaarrekeningen 1561-1562 tot 1602-1603 na (48). Namen van apothekers worden in deze periode geen enkele keer genoemd. Alleen komen vermeldingen voor als : bijden apoteker, aen den apotheker. Gespecificeerde geneesmiddelen worden er in profusie genoemd. Een aparte studie zal hieraan later door ons gewijd worden. Alvast geven wij enkele voorbeelden : *aloes, aman(g)delen, ammije, bakelaer, bocken bloet, camomille bloemen, cappers, ceruse (zeruijse), comijn, coninghinne zalve, conserve van besekens over zee, conserve van dayen, conserve van draecxbloet, coriander, dialthea, dryakel, driakel salve, ertsuyckere, foillue poeder, lijnzaet, mage suyckere, manus Christi, masticq, meecrappen, Metridatum, momye, oelsaet, olie van alsem, olie van zuete amandelen, olie van*

scorpioen, perle suykere, populier salve, requelissehout (righalissen hout), rijs, rose salve, rose water, ruebarbe, senebladeren, spijckolie, suycker, syrope van ispe, syrope van violetten, termentijn, theante, verjuys, viersaet, violet suycker, waelschot, levendich water, mennekens wierooch, wormcruyt, zalve van rosen, zenezaet.

Ook in rekeningen van de overste, bewaard van 1550 tot 1771 zijn gegevens over de farmacie te vinden. Namen van apothekers worden tussen 1550 en 1561 (nrs. 176 tot 186, de jaren die wij tot hertoe nagingen) echter niet geciteerd. We weten alleen dat er verschillende naast elkaar leverden. Men noteerde meestal in volgende bewoordingen : *item den apoticaris betaelt van diversche medecinen* of : *[betaelt] aen appotecarissen* (49). Geneesmiddelen worden er – op enkele uitzonderingen na – in die jaren niet gespecificeerd en gewoon medicijnen genoemd.

In het archief van het O.C.M.W. te Brussel is nog een 18de eeuwse verzameling van gekopieerde voorschriftenbriefjes in de vorm van een cahier van 20 niet genummerde folia bewaard (50). De titel ervan luidt : *Medicamenten Boeck voor d'Heer De Hose Apoteker beginnende 24 April 1770*. De voorschriften zijn gedateerd en worden gevolgd door de naam van de destinataris. De rekening ten bedrage van tweehonderdenelf gulden werd gesloten op 22 februari 1775 door J.M.D. Baese *huysvrâuwe* van apotheker M. De Hose. Uit de gegevens uit het boek van Broeckx kunnen we deze apotheker identificeren als Michel De Hoze, zoon van de apothecaris Adrien. Michel was als meester-apothecaris aanvaard op 20 juni 1719 en was zelfs proefmeester (= examiner) in het Brusselse Collegium Medicum geweest in 1750 (51).

In het fonds van de Stichting Pachéco is nog een register bewaard met een verzameling doktersvoorschriften uitgevoerd tussen 8.8.1789 en 26.12.1793 door apothecaris Steenmester. De titel luidt :

Germain medecin de la fondation de Pacheco a commencé a faire usage de ce livre le 8 du mois d'aout 1789 pour etre envoyé pour la premiere fois a Monsieur Steenmetser nouvel apoticaire de la meme fondation.

Bij Broeckx kunnen we deze apothecaris identificeren met Joseph Steenmester die op 18.7.1755 zijn examen voor het Collegium Medicum Bruxelense had afgelegd (52).

Voor de 19de eeuwse en de recente farmacie (tot 1925) zijn in de inventaris van het fonds *Conseil Général des Hospices et Secours*, onder de hoofding *Pharmacie, médicaments et divers*. 240 nummers aangegeven die de periode 1805 tot 1925 omvatten en een rijke en verscheiden inhoud hebben (o.a. collecties voorschriften, brieven, prospectussen). Voor wat de hospitaalapotheken betreft, zijn 125 nummers raadpleegbaar voor de periode 1901-1925.

Hierna volgt de chronologische lijst der Brusselse apothekers die in deze bijdrage voorkomen. De reeds voordien uit de literatuur bekende apothekers die in deze lijst werden geïncorporeerd, worden gevolgd door een sterretje.

1328	GERARDUS dictus DE SWANE apotecarius
1363-1374	PHILIPPUS apothecarius*
vóór 1393	ABERTIJN de specier

1395-1433	JOHANNES BLOC OPTÉ WAGE apotecarijs
1400	ABERTIJN apothecarijs (= Abertijn de specier ?)
1421-1459	AUBERTIJN FRENIER* appotecarijs
1469	CLAES PRIEME spechier
	GHEERT VANDEN TRONCKE cremere ende specier
	JANNIJS VANDER MOELEN apotecarijs
1486-1487	JOHANNIS VANDER HEYDEN apothecarijs
vóór 1494	JOHANNES BULLESTRATE apothecarijs
1518-1529	WALTERUS OP CRAENENBORCH
1526-1527	ANDRIES WYTINX VAN WESELE*
	JAN MARTYN*
1526	NICOLAES VAN WESELE*
XVIa/b	VAN DER LINDEN*
1529-1537	JOES SCUDDÉPOT OP CRAENENBORCH specier, appoticaris
1544-1545	JOES CONFLANS appotecaris
1719-1775	MICHEL DE HOSE (HOZE)* apotheker
1724	JEAN-BAPTISTE STEENMETSER*
1755-1793	JOSEPH STEENMETSER* apoticaire

REFERENTIES EN AANTEKENINGEN

- (1) Broeckx, *Histoire du Collegium Medicum Bruxellense* (Antwerpen, 1862). Hij geeft ook lijsten van alle tot het Brusselse Collegium Medicum aanvaardde apothecarissen vanaf 5 januari 1651 (eerste Philip Gillyn) tot 26 augustus 1791 (Henri vander Cammen) ; tevens een lijst van bestuursleden ook nog een lijst van de 26 apothecarissen die Brussel op 23 juli 1646 telde (p. 19). Deze lijst werd overgenomen in : L.J. Vandewiele, «Pamflet van de Brusselse dokters tegen de apothekers van Brussel in 1660» in : *Bulletin Kring voor de geschiedenis van de Pharmacie in Benelux* (= *Bull. Kring*), nr. 72 (1987), 39-59.
- (2) E. Sergysels, «Historique des apothicaires de Bruxelles» in : *Journal de Pharmacie de Belgique* nrs. 36-41 (1930).
- (3) A. Guislain, «Quelques considérations sur le placard du 8 octobre 1540 concernant l'art de guérir à Bruxelles» in : *Bull. Kring* nr. 16 (1958) : Id. «Les apothicaires bruxellois» in : *Bull. Kring* nr. 31 (1963).
- (4) L.J. Vandewiele, *Geschiedenis van de farmacie in België met een inleiding tot de algemene geschiedenis van de farmacie* (Beveren, 1981) 152-160 - Id. «Pamflet...» o.c.
- (5) W.F. Daems en L.J. Vandewiele, *Noord- en Zuidnederlandse stedelijke pharmacopeeën* (Mortsel/Joppe, 1955) 70-83.
- (6) A. Wauters, *Quelques mots sur André Vésale, ses ascendants, sa famille et sa demeure à Bruxelles nommée La Maison de Vésale* (Bruxelles, 1897) 16. - Zie ook : *Andreas Vesalius. Experiment en onderwijs in de anatomie tijdens de 16de eeuw* (Brussel, 1993) 4.
- (7) M. Martens, *L'administration du domaine ducal en Brabant au Moyen Age (1250-1406)*. Acad. Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences

Morales et Politiques. Mémoires. Coll. in - 8°, Tome XLVIII. Fasc. 3 (Bruxelles, 1954) 174-175, 179, 189, 194.

- (8) C. Dickstein-Bernard, *La gestion financière d'une capitale à ses débuts : Bruxelles, 1334-1467*. Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles. T. 54 (Bruxelles, 1977) 35, 248, 250, 253, 292, 414, 443, 445 met voor de eerste keer een afbeelding van het zegel. Zegels van apothecarissen zijn zeldzaam. Buiten dit exemplaar van deze Brusselse apothecarissen kennen we er nog enkele oudere van Gentse apothecarissen uit de eerste helft van de 15de eeuw. Cfr. : C. De Backer, *Farmacie te Gent in de late middeleeuwen. Apothekers en receptuur*. Middeleeuwse studies en bronnen XXI (Hilversum, 1990) 38.
- (9) Brussel, Archief van het O.C.M.W., B 216, cijnsboek van Sint-Goedele (1433), f. 51r. - Zie voor de juiste ligging van de apotheek afbeelding 731 (Grote Markt) in : A. Henne et A. Wauters, *Histoire de la Ville de Bruxelles. Nouvelle édition du texte original de 1845 augmentée de nombreuses reproductions de documents par M. Martens*. 4 vols. et Index (Bruxelles, 1968-1972) vol. 3, 29. Als men uit de Hoedemakersstraat komt is De Rose het tweede huis links op de Markt. De inventaris van de reeks B is deze van F.C. Wouters uit 1842, en is thans als typoscript te benutten : *Archives antérieures à 1795 provenant des établissements dont les revenus sont attribuées aujourd'hui à la Bienfaisance*.
- (10) Brussel, O.C.M.W., B 230, Cijnsboek van de armen van Sint-Goedele (1469), f. 70v.
- (11) Met dank aan de archivaris, mevr. C. Dickstein-Bernard, die mij wees op apothecaris Aubertijn Frenier en de voor mijn onderzoek van mogelijk belang zijnde archieffondsen.
- (12) Brussel, O.C.M.W., B 210 Cijnsboek van de armen van Sint-Goedele (1328), f. 33v, xix. In het daaropvolgende cijnsregister uit 1356 (B 211, f. xvj v) is op dezelfde locatie geen spraak meer van een apothecaris. Enkele andere soortgelijke gevallen konden worden vastgesteld. Hieruit blijkt dat het niet manifest is dat een apotheek op een bepaalde locatie blijft voortbestaan.
- (13) Ibid., Ledenboek broederschap Sint-Jacobs nr. 178 (= oud H 1439), f. 1v.
- (14) Ibid., B 681, Cijnsboek van de huusarmen van Sinte Gorex prochie in Brusele (1393-1400), f. xi r.
- (15) Ibid., Fonds Sint-Jacobs nr. 17 (= oud H 1444), f. 7r. Voor de gedrukte inventaris zie : C. Dickstein, *Inventaire des archives du CPAS de Bruxelles. V. Hopitaux pour pèlerins. 1. Saint-Jacques d'Overmolen* (Bruxelles, 1993).
- (16) Ibid., Sint-Jan 18 (= oud H 123), f. 9v. Een toevoeging uit 1546 luidt : *Dese vier pont zijn afgequeten den xijen dach van oigste XVe sesse ende veertich bij Marien Tsroovers weer wijlen Joos vanden Hove den penninck sesse ende dertich*. Zie voor de inventaris : P. Bonnenfant, *Inventaire des Archives de l'assistance publique de Bruxelles I. Fonds de l'hôpital Saint-Jean* (Bruxelles, 1932).
- (17) Ibid., rekeningen van de infirmerie van het begijnhof, H 528, rekening van 1395-1396, f. 8r. De prijs van 5 schellingen groten is uitgedrukt in Vlaams «lichtghelts», gelijk aan 36 pond in betalingsmunt of payment. Dat apothecarissen naast anderen ook vijgen leverden is een bewezen feit. Aldus de Luikse Maistre Piere li apotikaers in 1337. Cfr. J.-F. Angenot, *La pharmacie*

et l'art de guérir au pays de Liège des origines à nos jours (Liège, 1983) 36 en de gespecificeerde rekeningen van de Gentse apothecaris Govaerd Janssens uit 1586-1591 voor de abdij Baudelo waar vijf keer vijgen worden aangerekend (bijdrage van onze hand ter perse in het Farmaceutisch Tijdschrift voor België 1995). In dezelfde infirmerie rekening komt ook een Lieven Netekade voor die een vat vijgen levert van 7 schellingen groten (= 50 lb. en 8 sch. paym.). Of deze een apothecaris was weten we niet. Het onderzoek van deze rekeningen is nog aan de gang. In elk geval is Johannes op de wage van 1385 tot 1394 en van 1396 tot 1418 daarin niet te vinden. - Voor het fonds H zie de inventaris van F.C. Wouters, *Archives antérieures à 1795 et provenant des anciens hospices établis sur le territoire de la ville de Bruxelles, constituant la série H*. (Typoscript van het handschrift uit 1842).

- (18) Ibid., B 216, Cijnsboek van de armen van Sint-Goedele (1433), f. 5r.
- (19) Ibid., B 230, f. 69v.
- (20) Ibid., f. 38v.
- (21) Ibid., B 230, f. 69v.
- (22) C. De Backer, o.c., 21 met literatuuropgave. Opmerkelijk te noemen voor deze materie is de bijdrage van W.F. Daems, «Die Termini technici apoteca und apotecarius im Mittelalter» in : G. Dann (Red.), *Die Vorträge der Hauptversammlung der Intern. Gesellschaft für Geschichte der Pharmazie während des Intern. Pharmaziegeschichtlichen Kongresses in Rom vom 6.-10. September 1954* (Eutin, 1956) 39-52. Zie ook de opmerking over de speciërs bij : D.A. Wittop Koning en A.I. Bierman, «Apotheekvestigingen in Nederland» in : *Pharmaceutisch Weekblad* 129 (1994) 265-276, m.n. 266, kol. 2.
- (23) A. Wauters, *Liste chronologique des doyens des corps de métiers de Bruxelles de 1696 à 1795 dressée d'après des documents inédits* (Bruxelles, 1888) vi. Zie ook : C. Dickstein-Bernard, o.c., 252. Hier wordt ook de kremer Nicolaes vanden Driele (1443) vernoemd die specerijen, was en vruchten aan de hertog verkocht.
- (24) O.C.M.W., Armen van Sint-Goriks, B 701, rekening 1486-1487, f. 2v.
- (25) Ibid., rekening 1495-1496, f. ijr.
- (26) Ibid., rekening 1496-1497, f. ijr. ; de 5de rekening in het convoluut is hiervan een dubbel, zie voor de nogmaals identieke vermelding f. 2r.
- (27) Deze ontvangersrekeningen van het hospitaal omvatten de nr. 84 tot 175 van de inventaris en lopen van 1515 tot 1560. Zie over het soort instellingen zelf : J. Ockeleij, *De Gasthuizusters en hun ziekenzorg in het Aartsbisdom Mechelen in de 17de en 18de eeuw. Een bijdrage tot de studie van de actieve vrouwelijke kloostercongregaties*. Archief- en Bibliotheekwezen in België. Extranummer 44. 2 dln. (Brussel, 1992).
- (28) O.C.M.W., Sint-Pieters, rekeningen der ontvangers, nr. 109, f. 19r. - Voor de inventaris zie : P. Bonnenfant, *Inventaire des Archives de l'assistance publique de Bruxelles. III. Fonds de l'hôpital Saint-Pierre* (Bruxelles, 1935).
- (29) Ibid., nr. 110, f. 19r.
- (30) Ibid., nr. 111-115.
- (31) Ibid., nr. 116, f. 25r.
- (32) Ibid., nr. 117, f. 18r.
- (33) Ibid., nr. 119, f. 21v.

- (34) Ibid., nr. 121, f. 21r.
- (35) Ibid., nr. 122, f. 24r-v.
- (36) Ibid., nr. 123, f. 22r-v.
- (37) Ibid., nr. 125, f. 24r en nr. 126, f. 23r.
- (38) Ibid., nr. 127, f. 22r.
- (39) Ibid., nr. 128, f. 28r ; nr. 129, f. 30v ; nr. 130, f. 33v.
- (40) Ibid., nr. 131, f. 38r.
- (41) Ibid., nr. 132, f. 35r.
- (42) Ibid., nr. 133, f. 29r.
- (43) Ibid., nr. 134, f. 32v.
- (44) Ibid., nr. 135, f. 30r.
- (45) Ibid., nr. 129, f. 30r.
- (46) Ibid., nr. 405, ff. 4r., 5r., 6r.
- (47) Ibid., nr. 136, f. 29v.
- (48) Ibid., Handboeken van de overste, nrs. 397-448.
- (49) Ibid., Rekeningen van de overste, nrs. 176-269. - Zie bv. nr. 179, f. xliij r en nr. 180, f. xxxviii v.
- (50) Ibid., nr. 601.
- (51) C. Broeckx, o.c., 476, 478.
- (52) O.C.M.W., Fonds Pacheco, H 1021, register van 120 pp. + 48 niet genummerde pp. - C. Broeckx, o.c., p. 477. De vader van Steenmetser, Jean-Baptiste, was zelf ook apothecaris en was aanvaard op 12.11.1724.

Prof. Dr. C. De Backer
Geschiedenis van de Farmacie
F.F.W., K.U. Leuven

Zwolle 5/95

DEN NIEUWEN HERBARIUS VAN LEONHARD FUCHS (1501-1566) EN DE OPKOMST VAN DE BOTANIE

*A. De Knecht-van Eekelen**

Otto Brunfels (c. 1489-1534), Hieronymus Bock (1498-1554) en Leonhard Fuchs (1501-1566) worden de 'vaders van de botanie' genoemd. Deze drie medici hebben in hun botanische werken een nieuw concept voor de plantkunde ontwikkeld, duidelijk afwijkend van de tot dan toe gehanteerde beschrijvingen van planten, die waren gebaseerd op middeleeuwse handschriften. In de bibliotheek van de Vereniging Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde bevinden zich verschillende kruidenboeken die zijn geschreven door deze auteurs : één van Brunfels, twee van Bock en drie van Fuchs, waarmee de vroege botanie dus uitstekend is vertegenwoordigd (1). In deze bijdrage ga ik in op het werk van Leonhard Fuchs.

OPKOMST VAN DE BOTANIE

De opkomst van de botanie in de 16de eeuw hing geheel samen met de ontwikkeling van de geneeskunde. De kennis van planten was onmisbaar voor het bereiden van medicijnen, die voor een belangrijk deel uit plantaardige bestanddelen waren samengesteld. Uit de Oudheid en de Middeleeuwen was weliswaar een aanzienlijke hoeveelheid informatie over kruiden bewaard gebleven, maar men realiseerde zich dat deze informatie allerminst volledig was. De plantkunde was er dan ook in eerste instantie op gericht zo veel mogelijk soorten te identificeren en te beschrijven. Daarbij deed zich het probleem voor van de ordening van deze gegevens. Volgens welke criteria moesten de planten worden gerangschikt ? Dit vraagstuk werd voorlopig pragmatisch opgelost : voor de classificatie werd het voorbeeld van de klassieken gevolgd. Pas in de 18de eeuw werden planten door de Zweedse medicus Carl von Linné (1707-1778), beter bekend als Linnaeus, ingedeeld op grond van voortplanting en verwantschap. In de 16de eeuw was een indeling van de planten op alfabet gebruikelijk, waarbij de Latijnse of Griekse naam werd gebruikt (2) (3). Een dergelijke indeling vinden wij ook in de kruidenboeken van Fuchs.

HET LEVEN VAN LEONHARD FUCHS

Leonhard Fuchs werd in 1501 geboren in Wemding (bij Nördlingen ; figuur 1) (4). Op 12-jarige leeftijd mocht hij al met zijn studie aan de universiteit van Erfurt beginnen, waar hij in 1517 een graad in de artes-faculteit behaalde ; vervolgens zette hij als leraar in zijn geboorteplaats een privé-school op. Zijn ambitie reikte echter verder dan een leven in het rustige Wemding, zodat hij in 1519 opnieuw aan de poorten van de alma mater klopte, ditmaal te Ingolstadt. Daar haalde hij in 1524 de titel van doctor medicinae, waarmee hij de mogelijkheid kreeg een praktijk te beginnen. Eerst trok hij naar München, maar reeds na korte tijd vestigde hij zich opnieuw in Ingolstadt (1526). In 1528 werd hij lijfarts

*Overgenomen met toelating van auteur en redactie uit Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde, 1995, 25 februari ; 139 (8).

Figuur 1. Leonhard Fuchs (1501-1566), afgebeeld in het *New Kreüterbuch* (1543), (6) op circa 2/3 van de ware grootte.

van markgraaf Georg van Brandenburg. Zijn carrière verliep voorspoedig en in 1533 werd hij tot hoogleraar benoemd, eerst weer in Ingolstadt en in 1535 in Tübingen.

Behalve de hier te bespreken kruidenboeken leek Fuchs weinig te hebben nagelaten waaruit een beeld van zijn persoon en werk kon worden gevormd. In 1968 werd echter een interessante briefwisseling tussen Fuchs en Joachim Camerarius (1500-1574) gepubliceerd (5). Er zijn 26 brieven bewaard gebleven, die stammen uit de periode 1542-1565. In deze tijd stond Fuchs op het hoogtepunt van zijn roem, maar hij was tegelijkertijd verwickeld in de politieke en godsdienstige gebeurtenissen van deze roerige tijd.

Camerarius was een collega van Fuchs aan de universiteit van Tübingen. Hij doceerde daar Latijn en Grieks, maar stond tevens bekend als wiskundige. Doordat Camerarius in onmin raakte bij het hof van hertog Ulrich, die voor zijn benoeming verantwoordelijk was geweest, verliet hij Tübingen eind 1541. Vervolgens werd hij in Leipzig benoemd; vanuit die plaats correspondeerde hij geregeld met Fuchs. Uit de eerste brieven blijkt dat ook Fuchs zich niet zo gelukkig voelde in Tübingen. Hoewel Fuchs in 1544 een zeer eervolle uitnodiging kreeg om een leerstoel in Pisa te aanvaarden, durfde hij zich als overtuigd lutheraan niet in het katholieke Italië te vestigen. Het liefst was hij ook naar Leipzig gegaan; Augsburg leek hem eveneens aantrekkelijk.

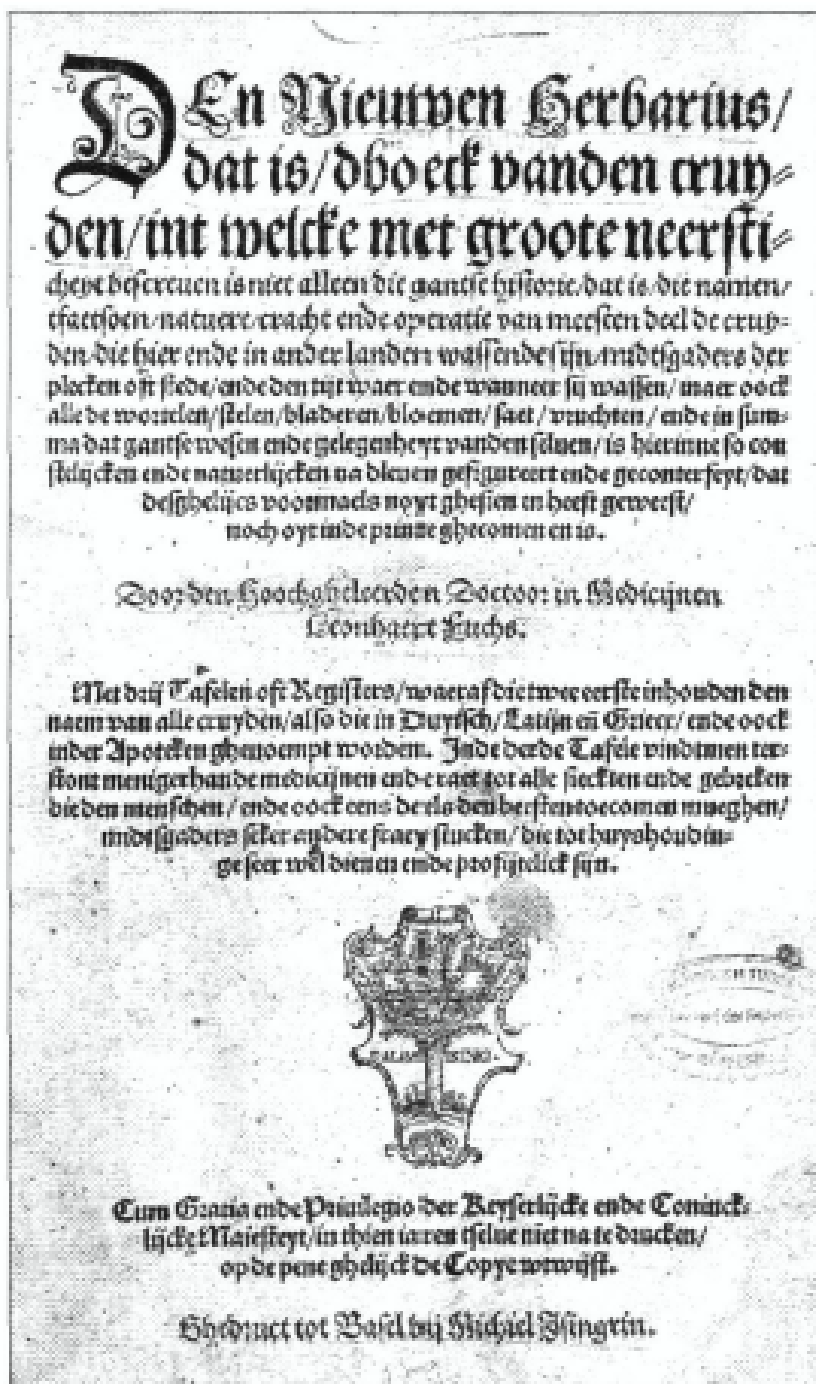
Er waren verschillende redenen waarom Fuchs uit Tübingen weg wilde. Hij vond het een ongezonde plaats waar gemakkelijk epidemieën konden ontstaan. Hij aarzelde dan ook niet om met zijn gezin tijdens twee grote pestepidemieën de wijk te nemen naar betere oorden. Dit gezin, met 10 kinderen, was een voortdurende financiële zorg en daardoor een belangrijke reden om naar een beter betaalde positie te verlangen. Bovendien was de politieke en religieuze situatie in Tübingen zeer instabiel, zodat Fuchs zich zelfs genoodzaakt zag in 1547 gedurende enige tijd naar het platteland te vluchten. In deze periode speelde het conflict tussen de humanist en reformator Philippus Melancthon (1497-1560) en de meer dogmatische lutherse theoloog Andreas Osiander (1498-1552). Fuchs nam in deze geloofsstrijd tussen protestanten een andere positie in dan zijn collega-professoren in Tübingen. In tegenstelling tot zijn confraters verwierp hij het Interim van Augsburg van 1548 waarmee Karel V de strijdende partijen wilde verzoenen. Fuchs beschouwde deze verordening als een stap terug voor de lutheranen. Ondanks alles bleef hij toch tot zijn dood aan de universiteit van Tübingen verbonden.

DE KRUIDENBOEKEN VAN FUCHS

Zijn kritische studies van antieke medische handschriften verwerkte Fuchs in combinatie met zijn eigen waarnemingen in zijn kruidenboeken. In 1542 verscheen de Latijnse uitgave met 511 houtsneden onder de titel *De historia stirpium commentarii insignes* (Basel, 1542). Een herziene Duitse uitgave van dit boek publiceerde hij een jaar later. Dit is het *New Kreüterbuch*, waarvan een prachtig, gedeeltelijk rijk ingekleurd exemplaar in de bibliotheek van de Vereni-

ging aanwezig is (6). Bovendien bevat de bibliotheek een Nederlandse bewerking van dit boek, getiteld *Den Nieuwen Herbarius*, waarvan de voorrede eveneens het jaartal 1543 draagt (figuur 2) (7). Ten slotte is er een incompleet exemplaar van de Latijnse versie *Primi de stirpium historia commentariorum tomi* uit 1545 in de collectie opgenomen (8).

Het *New Kreüterbuch* is een druktechnisch meesterwerk in groot-folio-formaat. De uitgever Michael Insingrin heeft alle moeite genomen om ruim 500 houtsneden, die ieder een volle pagina beslaan, tot hun recht te laten komen (9). Van Fuchs, maar ook van de illustratoren, de schilder Albrecht Meyer en Heinrich Füllmaurer, die de afbeeldingen op de houtblokken overbracht, en van de snijder van de houtblokken, Rudolff Speckle, zijn portretten in het boek opgenomen. De afgebeelde planten zijn uitgezochte exemplaren die een ideale voorstelling van de betreffende soort geven, waarbij de nadruk is gelegd op de algemene kenmerken van de soort. In één tekening wordt getracht de verschillende stadia in de ontwikkeling van de plant weer te geven. Doordat de delen van de plant naast elkaar uitgespreid zijn getekend, zijn alle details van de bouw zichtbaar en ontstaat de indruk van een herbarium. Deze wijze van afbeelden had voor de studie van de botanie grote voordelen boven de meer natuurlijke presentatie, zoals die in het kort daarvoor verschenen werk van Brunfels te zien was. Dat driedelige kruidenboek van Brunfels, met als titel *Herbarum vivae eicones* (beelden van levende planten), was in de jaren 1530-1536 uitgegeven. De houtsneden voor deze botanische atlas waren gemaakt naar aquarellen van de Duitse kunstenaar Hans Weiditz (overleden in 1536), die niet alleen esthetisch zeer fraai tekende, maar die bovendien een voor die tijd totaal nieuwe naturalistische weergave verzorgde. De bibliotheek van de Vereniging beschikt over een deel van de *Herbarum vivae eicones* uit 1530, dat daarmee tot de drie oudste boeken uit deze collectie behoort (10). Het waren echter de uitgaven van Fuchs die model stonden voor latere boeken over plantkunde.

FIGUUR 2. Titelpagina van *Den Nieuwen Herbarius* (c. 1543)

Fuchs heeft zelf een aantal herdrukken op kleiner formaat verzorgd, waarvoor kleinere blokken met afbeeldingen werden gemaakt. Hij had plannen om zijn grote uitgave uit te breiden met een tweede en een derde deel, maar deze onderneming was voor de weduwe Isingrin, die de uitgeverij na de dood van haar echtgenoot voortzette, te kostbaar. In de genoemde briefwisseling tussen Fuchs en Camerarius zijn interessante details te vinden over de voortgang van Fuchs' werk. Zo schrijft hij bijvoorbeeld over zijn onderhandelingen over de uitgave van het manuscript. Het driedelige werk met meer dan 1500 afbeeldingen zou 3000 gulden gaan kosten. Fuchs trachtte geldelijke bijdragen te krijgen van vorsten en stedelijke autoriteiten, maar hij overleed voordat deze onderneming tot een goed einde was gebracht. Lange tijd was het onbekend waar het manuscript terecht was gekomen. Er waren alleen afdrukken bekend van 173 reeds gemaakte blokken, omdat deze in het werk van Felix Platter (1536-1614) waren gebruikt. In 1954 werd echter het handschrift teruggevonden in de Österreichische Nationalbibliothek (11). Uit Ganzingers beschrijving van deze vondst blijkt dat Fuchs de tekst van *De historia stirpium* belangrijk heeft herschreven. Bovendien voegde hij informatie toe over uitheemse kruiden en nam hij van veel meer in de tekst genoemde planten afbeeldingen op. Heel interessant is dat uit dit manuscript blijkt hoezeer Fuchs zelf bij de wijze van afbeelden van de planten betrokken was. Hij heeft op veel plaatsen zelf correcties aangebracht en daarbij aanwijzingen geschreven. Sommige daarvan stammen reeds van voor de uitgave van 1542, zodat men in die uitgave kan zien dat de correcties inderdaad in de tekeningen zijn overgenomen (11).

DE OPVATTINGEN VAN FUCHS

Van het werk van Fuchs gaat een fascinatie uit die vooral berust op het feit dat hij het gedachtegoed uit zijn tijd heeft verwerkt en vormgegeven in een boek waarin de botanie een goed omlijnde plaats werd toebedeeld in de geneeskunde. Hij werd niet voor niets een combinatie van een nieuwe Galenus en een nieuwe Dioscorides genoemd: 'Artem si medicam spectas, novus ipse Galenus; Si plantas, novus en exsto Dioscorides' ('Wanneer men de geneeskunst beschouwt, is hij een nieuwe Galenus; gelet op de plantkunde, steekt hij als vernieuwer uit boven Dioscorides') (5). Galenus (2de eeuw na Christus) werd immers gezien als de grondlegger van de medische wetenschap, waar men in de Renaissance op voortbouwde, terwijl Dioscorides (1ste eeuw na Christus) deze functie had voor de kruidkunde in relatie tot de farmacologie en de materia medica. Want hoewel Fuchs heden ten dage slechts bekend is door zijn kruidenboeken, was hij in zijn tijd bovendien een geacht kenner van Galenus en commentator van Hippocrates (c. 460-c. 377 voor Christus). Vooral over het werk van Hippocrates heeft hij felle polemieken gevoerd met de medicus en filoloog Janus Cornarius (1500-1558), wiens Hippocrates-vertaling hij niet accepteerde (12).

Voor Fuchs waren de klassieke Griekse schrijvers de onbetwiste autoriteiten, vooral op het gebied van de geneeskundige en farmacologische werking van planten en plantedelen. Hij was sterk gekant tegen de Arabische geneeskunde en trok van leer tegen de interpretatie die bijvoorbeeld Avicenna (980-1037) had gegeven van werken van Galenus. Fuchs ging uit van de oorspronkelijke

klassieke auteurs en nam hun gegevens integraal op in zijn eigen werk. Naarmate hij echter meer inheemse en exotische planten bestudeerde, voldeden de klassieken minder. Die hadden immers slechts een beperkt aantal planten beschreven. Zo ontstond voor Fuchs het dilemma tussen de natuurbeschrijving en zijn geloof in de autoriteit van de klassieken. Ook het probleem van ordening werd nijpend: naarmate hij meer planten in zijn beschrijving opnam. Hoewel hij zelf niet meer tevreden was met de alfabetische volgorde, kon hij geen alternatief bieden. In het niet uitgegeven uitgebreide manuscript hield hij noodgedwongen nog steeds de alfabetische lijsten met plantnamen aan.

UIT DE INHOUD VAN DEN NIEUWEN HERBARIUS

De illustraties in het *New Kreüterbuch* zijn vele malen mooier uitgevoerd dan die in de Nederlandse bewerking, *Den Nieuwen Herbarius*. Voor bespreking van de inhoud heeft de Nederlandse tekst mijn voorkeur, omdat citaten daaruit zo'n aardig beeld geven van de opzet van het werk. *Den Nieuwen Herbarius* is een van de latere, kleinere uitgaven. Het boek is ook bij Isingrin in Basel gedrukt, zoals uit het drukkersvignet met de tekst 'Palma Ising' op de titelpagina blijkt (zie figuur 2). Direct achter de titelpagina bevindt zich een met de hand ingekleurd portret van Fuchs ten voeten uit, in groen en geel. Ditzelfde portret is in de Duitse versie met veel meer kleuren geaquarelleerd (zie figuur 1), zoals eveneens het geval is met de eerste afbeeldingen van de planten. Deze zijn zeer zorgvuldig, in natuurgetrouwe kleuren geschilderd; de afbeeldingen zijn niet te vergelijken met die in de Nederlandse editie, die van wat slordig opgebrachte gele, rode of groene vlekken zijn voorzien. De portretten van de drie kunstenaars zijn in de Nederlandse uitgave niet opgenomen, maar voor het overige zijn alle prenten afgedrukt. Zoals gezegd, in klein formaat, en bovendien in spiegelbeeld ten opzichte van de Duitse versie. De tekst heeft in beide boeken dezelfde opbouw, maar er is geen letterlijke vertaling gemaakt. Er is sprake van een vrije bewerking, waardoor de inhoud van het Nederlandse boek toch duidelijk afwijkt van het Duitse voorbeeld.

Den Nieuwen Herbarius bevat diverse registers: met Nederlandse plantnamen, maar ook met de Latijnse en met de Griekse namen, en met de ziekten waarbij de planten kunnen worden aangewend: het 'Kranckheyden Register'. Daarin komt men toepassingen tegen als: 'Blasen reynighen', 'Bloet stelpen', 'Gheswel rijp maken', 'Longhen ghesweer', 'Melck den vrouwen inde borsten doen comen', 'Ooghen die druypen', 'Splinters ende pijlen wttrecken', 'den Vrouwen haar maentstonde brengen'.

De beschrijving van de diverse planten is verdeeld over een aantal vaste categorieën: 'Den naem', 'Gheslacht', 't'faetsoen', 'Die plaetse daert wast', 'Den tijt', 'Die natuer ende complexie', 'Die cracht ende operatie'. Uit de beschrijving van de kenmerken van de planten blijkt de invloed van de klassieke humoren- en temperamentenleer en de daarbij behorende indeling van eigenschappen in 'koud, warm, droog en vochtig in verschillende graden. In de bespreking van de gezondheidsleerboekjes, gepland voor een volgende nummer van het Tijdschrift, ga ik daar nader op in. Enkele voorbeelden uit *Den Nieuwen Herbarius*

geven een indruk van dit soort gegevens. Bloedstelpend is bijvoorbeeld de wortel van de gele lis, die in hoofdstuk IIII wordt beschreven als de 'geel Waterlelien' :

Die cracht ende operatie.

Die geel Waterlelien treckt wt der maten seer te samen / daerom salmense besigen om allerley bloet te stelpen / ende oock den loop des buycx. Si is oock wonderlijcken goet om den vrouwen haer maentstonde te stillene / als sij die overvloedich hebben.

Bij oogkwalen, maar niet alleen daarbij, wordt saffraan aanbevolen in hoofdstuk CLXVII :

Natuer ende complexie.

Den Saffraen is werm inden tweeden graedt / ende drooghe inden eersten.

Cracht ende werckinge.

[...] Si is goet tot loopende en druypende ooghen / als hij met vrouwen melck ghemengt / ende daerop ghestreken wordt. Saffraen trect den mensch tot lust om bijslapen. Sij vercoelt de hitte / ende sonderlinge wildt vier. Maer men behoort den Saffraen met maten binnen inne te nemen. Want Dioscorides scrijft / dat drij drachma Saffraens met water inghenomen / den mensch dooden.

Voor het uittrekken van splinters en pijlen gebruike men berberis, een doornige plant die volgens de schrijver bijna overal groeit. De vruchten zijn bovendien werkzaam tegen allerlei overmatige vochtafscheiding (hoofdstuk CCVI) :

Plaetse sijnder wassinghe.

Berberis wast tot veel plaetsen / te weten int woudt / aen hegghe ende haechbosschen / opt veldt / op de berghen / ende op drooghe / ende op natte plaetsen.

Cracht ende werckinge.

Alsmen de vrucht van Berberis eet ende drinckt / so stopt sij den loop des buycx / der vrouwen siecte / ende alle ander fluxien oft vloten. Die wortel trect doornen ende pijlen wt den lijve / als mense stootet ende daerop leyt.

Juist laxerend zijn de komkommerachtigen, de 'Concommeren', waarvan de tijd, de eigenschappen en de kracht beschreven staan in hoofdstuk CCLXVII :

Den tijt.

De Concommeren/Meloenen en Pepoenen worden rijp in Julio en Augusto.

Natuer ende complexie.

De Concommeren/Meloenen ende Pepoenen sijn cout ende vochtich inden tweeden graedt. Maer haer saet ende wortel drooghe inden eersten graedt [...].

Cracht ende operatie.

De Concommeren laxeren / ende sij sijn goet voor een heete mage / als mense etet. Sij sijn der blasen oock goet. Dat saet lost de urine.

Ten slotte over het vingerhoedskruid, dat reeds lang voor de toepassing door William Withering (1741-1799) een bekend kruid was (hoofdstuk CCCXLV) :

Natuer ende complexie.

Si sijn werm ende drooghe / dat machmen lichtelick mercken wt haren smaeck / want hi is seer bitter.

Cracht ende operatie.

De Vingerhoet cruyden ghesoden ende ghedroncken die scheyden de grove dicke humoren / sij suyveren ende purgeren / ende sij nemen wech de verstoptheyt vande lever / ende der inwendighe leden. In dese manieren brengen sij den vrouwen haer maentstont.

Zo geven de kruidenboeken van Fuchs in woord en beeld een boeiende combinatie van klassieke opvattingen, zoals de verwijzing naar Dioscorides, en eigen waarnemingen, zoals die in de uitvoerige beschrijving van de standplaats naar voren komen. Door deze toenemende betekenis van de observatie konden de wetenschappen in de 16de eeuw op alle gebieden, niet alleen op dat van de botanie, een nieuwe richting inslaan.

LITERATUUR

- (1) Hattum M van. Catalogus van de bibliotheek van het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde. Deel I. 1485-1800. Amsterdam : Vereniging Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde, 1981 : 1-14.
- (2) Jahn I, Löther R, Senglaub K, Heese W, editors. Geschichte der Biologie. Theorien, Methoden, Institutionen, Kurzbiographien. Jena : Fischer, 1985² : 171-3.
- (3) Heilmann KE Kräuterbücher in Bild und Geschichte. München-Allach : Köbl, 1973² : 182-219.
- (4) Stübler E. Leonhart Fuchs - Leben und Werk. München : Münchner Drucke, 1928.
- (5) Fichtner G. Neues zu Leben und Werk von Leonhart Fuchs aus seinen Briefen an Joachim Camerarius I und II in der Trew-Sammlung. Gesnerus 1968 ; 25 : 65-82.
- (6) Fuchs L. New Kreüterbuch, in welchem nit allein die gantz histori, das ist, namen, gestalt, statt und zeit der wachsung, natur, krafft und würckung, des meysten theyls der Kreüter so in Teütschen und andern Landen wachsen, mit dem besten vleiss beschriben, sonder auch aller derselben wurzel, stengel, bletter, blumen, samen, frucht, und in summa die gantze gestalt, also artlich und kunstlich abgebildet und contrafayt ist, das dessgleichen vormals nie gesehen, noch an tag kommen. Basel : Isingrin, 1543.

- (7) Fuchs L. Den Nieuwen Herbarius, dat is, dboeck vanden cruyden, int welke met groote neersticheyt bescreven is niet alleen die gantse historie, dat is, die namen, tfaetsoen, natuere, cracht ende operatie van meesten deel de cruyden, die hier ende in ander landen wassende sijn, midtsgaders der plecken oft stede, ende den tijt waer ende wanneer sij wassen, maer oock alle de wortelen, stelen, bladeren, bloemen, saet, vruchten, ende in summa dat gantse wesen ende gelegenheyt vanden selven, is hierinne so constelijcken ende natuerlijcken na dleven gefigureert ende geconterfeyt, dat desghelijcs voormaels noyt ghesien en heeft geweest, noch oyt inde printe ghecomen en is. Basel : Isingrin, z.j.
- (8) Fuchs L. Primi de stirpium historia commentariorum tomi vivae imagines, in exiguum angustioremqe formam contractae, ac quam fieri potest artificiosissimae expressae, ut quicunque rei herbariae radicitus cognoscendae desiderio tenentur, eas vel deambulantes vel peregrinantes in finu commodius gestare, atque nativas herbas conferre queant. Una cum duplici indice, quorum primus stirpium nomenclaturas latinas, alter vero germanicas continet. Basel : Isingrin, 1545.
- (9) Nissen C. Die botanische Buchillustration – ihre Geschichte und Bibliographie. 3 dln. Stuttgart : Hiersemann, 1951-1966².
- (10) Brunfels O. Herbarum vivae eicones ad naturae imitationem, summa cum diligentia et artificio effigatae, una cum effectibus earundem, in gratiam veteris illius, & iamiam nascentis herbariae medicinae, per Oth. Brunf. recens editae MDXXX. Quibus adiecta ad calcem, appendix isagogica de usu & administratione simplicium. Item index contentorum singulorum. Straatsburg : Johann Schott, 1530.
- (11) Ganzinger K. Ein Kräuterbuchmanuskript des Leonhart Fuchs in der Wiener Nationalbibliothek. Sudhoffs Archiv 1959 ; 43 : 213-24.
- (12) Durling RJ. Leonhart Fuchs and his Commentaries on Galen. Med Hist J 1989 ; 24:42-7.

—

Vrije Universiteit, Faculteit der Geneeskunde, vakgroep Metamedica, sectie Medische Geschiedenis, Van der Bocchorststraat 7, 1081 BT Amsterdam.
Mw. dr. A. de Knecht-van Eekelen, medisch historicus, bioloog.

DE NERING VAN DE H.H. COSMAS EN DAMIANUS IN KORTRIJK VAN 1448 TOT 1815

B. Mattelaer

Lezing gehouden op de voorjaarsbijeenkomst van de Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux in Zwolle (6 mei 1995)

Neringen en Gilden zijn benamingen van middeleeuwse broederschapen of verenigingen tot onderlinge hulp, en tot het houden van gezellige bijeenkomsten.

Meer bepaald zijn de ambachtsgilden verenigingen van burgers van een stad, die hetzelfde beroep of bedrijf als meesters uitoefenden volgens vaste bepalingen, met uitsluiting uit dit beroep van alwie niet tot het Gild behoorde.

Deze definities slaan voortreffelijk op de Nering van de H.H. Cosmas en Damianus in Kortrijk waarvan de eerste leden ingeschreven werden vanaf ongeveer 1431.

Immers van bij de aanvang waren het alleen de «aptekers», de «chirurgijns» en de «barbiers» die lid waren van de Nering van Cosmas en Damianus, zonder dat de geleerde «doctoren» erbij waren. Later zullen we vermelden dat deze laatste, de doctoren, in de Nering werden opgenomen bij de Keure van 1683, na veel ruzie en gekrakeel. Dat er gewerkt werd in de Nering staat buiten kijf, maar evenzeer werd er gefeest en gedronken, bijzonder op de grote feestdagen, zoals de meeste bronnen vermelden.

De juiste stichtingsdatum is ons niet bekend, maar in ieder geval had deze bloeiende Nering reeds in de 15de eeuw een kapel in de Sint-Maartenskerk te Kortrijk, gewijd aan hun roemrijke heiligen Cosmas en Damianus.

Nauwelijks waren de zijbeuken in de eerste jaren van de 15de eeuw herbouwd, of de kerkrekeningen meldden reeds jaarlijks zekere sommen, ontvangen «up Ste Cosemas-ende Damianusdach» (Kerkrekening over 1448-1449).

In deze oudste rekeningen vinden we veel bewijzen van vroomheid, die de leden van de Nering aan hun schutsheiligen betoonden ; steeds zorgde de Nering voor het onderhoud van de kapel en baden ze voor hun afgestorven ambtsgenoten ; ze namen altijd deel aan de Grote Processie, en steeds werden hun patroonsheiligen op 27 september van ieder jaar plechtig gevierd.

In de rekening over 1683-1685 lezen we o.m. het volgende : *«Item aen mijn heer Legiers, ontfangher van St. Martenskercke, over de solemnele missen op den feestdag van de HH. Cosmas ende Damianus, mitsgaders het luiden, musicke, etc. van de twee jaeren, 2 lb. 8 s. (twee pond en 8 schellingen).*

B. Mattelaer

Item voor wasse ende roete kerssen op den feestdag van de voornomde beylighen, lb, 10 s. (een pond en tien schellingen).

De Nering van Cosmas en Damianus bezat dus zeker vanaf 1448 een altaar in de Sint-Maartenskerk van Kortrijk, en dit tot aan de grote brand van 1862. Het altaar werd nadien niet meer hersteld, want vanaf 1815 bestond de Nering alleen nog op papier ; immers na de Franse Revolutie werden op het einde van de 18de eeuw alle vroegere instellingen met één pennetrek afgeschaft. Het Resolutieboek van Kortrijk hield stand tot 1789, en de Nering van de H.H. Cosmas en Damianus ging ter ziele in 1815.

Alleen twee glasramen van onze schutsheiligen linksboven de sakristie-deur herinneren ons nu nog aan het altaar van deze weleer bloeiende Nering van de apothekers, de chirurgen en de barbiers, en later ook de geneesheren.

In de resolutieboeken van de wethouders vinden we enkele bekende namen van leden van de Nering. Reeds in de rekening over 1431-1432 lezen we *«Meesters Jan van den Brande ende Jan van den Abeele, surgiens van der stede, enz.»*

In de eerste jaren van de 16de eeuw treft ons de naam van Roeland Coelembier. Hij was de vader van de **eerste apotheker** die we in Kortrijk konden terugvinden.

Immers in een verslag van de Handvesten van de Stad Kortrijk van **1553** lezen we het volgende : *«Den negenthiensten in mey XVcLIII, 1553, te Curtrycke, upt scepenhuus»* worden door drie *«Inquisiteurs van onsen gheloive»* enkele punten te berde gebracht.

Een punt in dit verslag van de Inquisiteurs was erg : zeventien personen uit Kortrijk waren *«suspect van heresie»* (ketterij), onder die personen bevonden zich Zeven damastwevers, schoonlakenwevers maar ook *«Mr Jan COELEM-BIER, fs Roelandts, APOTHECARIS by DEN HOORNE»*. Bij nader onderzoek bevond dit gebouw zich op de hoek van de Grote Markt en de Doorniksestraat ; (er bestonden toen nog geen huisnummers, en zo had ieder belangrijk huis een typische naam).

Of onze apothecaris Jan Coelembier toen lid was van de Nering van de HH. Cosmas en Damianus is zeer waarschijnlijk, maar zekerheid daarover konden we niet bekomen.

Over de werking van deze Nering moet men zich niet teveel voorstellen ; rond 1680 immers telde Kortrijk amper 10.000 inwoners met één apotheker en een tiental chirurgijns-barbiers.

In de meeste steden werden Collegia Medica opgericht, en Kortrijk *«eene welgemanierde Stadt»* wilde niet onderdoen. Van het ontstaan van dit Collegium is niets bekend, maar we mogen aannemen dat de twee of drie doctoren

die de stad toen rijk was, hier de hand in hebben gehad ; ze waren immers geen lid van de Nering van Cosmas en Damianus, en hadden weinig invloed op de andere medische beroepen zoals de chirurgijns, de apothekers en de vroedvrouwen. Door dit Collegium op te richten konden ze meer zeggenschap op de examens en de visitaties krijgen, en ook de kwakzalvers bestrijden.

Zo kwam de Keure van 1683 tot stand, en dan nog in ijl tempo. *«Deken, Ouderlingen ende gemeenen Buijck vande Neringe van Ste Cosmas en Damianus binnen deser Stede van Corterijck, naer preallabel convocatie vergaert wesende, hebben geconcipteert dit naervolgende Reglement ende Statuijt.»*

Deze vergadering gebeurde op 6 februari 1683, op 9 februari werd de Keure door de hoogbaljuw ondertekend, en op 11 februari *«approbeerden de Schepenen alle poincten»*.

Daarna werd de Keure op 6 mei 1683 goedgekeurd door Karel II, *«Coninck van Castillien, van Leon, Grave van Vlaenderen, enz.»* en eindelijk werd op **12 juni 1683 de Keure gepubliceerd** *«ten Bretesque der stede van Cortrijck»* (dit is op de pui van het stadhuis).

Dit verzoekschrift tot koning Karel de Tweede werd ondertekend door de deken en de ouderlingen van de Nering van Cosmas en Damianus, en een ervan voegt bij zijn naam *«apteker»* ; dit is Jan GILLON (wijlen apr. J. Supply noemt deze Jan de 1^e apr. van K.). Dit *«Reglement vande Neeringe vande H.H. Cosmas en Damianus geseyt Collegium Medicum»* omvat 27 artikels, waarvan er 14 belangrijk zijn voor de apothekers.

Het eerste artikel luidt *«Niemand mag zonder geëxamineerd en geadmitteerd te zijn, pratyqueren, cureren ofte nieuwen winckel stellen...»*. Het tweede artikel is nog belangrijker *«Nu voortaan sal niemant vermogen twee deelen van de medecyne tsaemen in het werck te stellen, maer sal tevreden wezen sich met syn lot te contenteren, te weten : den doctoor met visiteren ende prescriberen, den apteker met componeren, ende den chirurgien met cureren ende scheeren, enz.»*

Verder mochten de doctoren *«geen medecyne componeren ofte elders gecomponeert vercoopen, den apteker geen droguen prescriberen, visite doen ofte eenige ampten Doctorael exerceren»*.

De apotheker werd ook tweemaal per jaar *«gevisiteerd»*, en hij moest *«ervaeren wesen inde Latijnsche taele»*. Verder moest hij een attest voorleggen dat hij in de stad gedurende 3 jaar zonder onderbreken bij een en dezelfde meester-apothecaris gewoond had, en bovendien nog 1 jaar, hetzij in Kortrijk, hetzij elders, bij een meester gewerkt had. Zijn eindexamen moest hij afleggen vóór de Deken van de Nering, twee doctoren, een apotheker en een chirurgijn. Als meesterwerk moest hij drie of vier samengestelde geneesmiddelen bereiden uit een Antidotarium, verder nog een *«electuarium laxatif, een onguentum ende een emplastrum»* maken. Zoals men ziet, nil novi sub sole !

Dat die Keure echter door alle beroepen stipt werd nagevolgd is een

andere kwestie. De doctoren cumuleerden lekker verder, en onze «*apteker Jan Gillon*» had reeds van bij 't begin met moeilijkheden te kampen en moest zijn officina voor een maand sluiten. Toch werd hij in 1695 en 1696 deken van de Nering benoemd.

Door de Ordonnantie van 14 augustus 1705 werd het ambt van barbier officieel afgeschaft ; ook wordt er aan herinnerd dat de dokters geen apotheker mogen spelen, en vice-versa. De deken van de Nering zou voortaan in het Collegium Medicum «geïncorporeerd» worden ; zo kreeg hij medezeggenschap, met de hoop dat de twisten geleidelijk zouden ophouden.

In 1750 vaardigen de schepenen van Kortrijk een nieuwe ordonnantie uit tegen de apothekers ; ze stellen immers vast dat er weduwen zijn die de apotheek van hun overleden man verder open houden. De ordonnantie wijst er op dat deze weduwen verplicht zijn binnen de 6 maanden in dienst te nemen «*eenen bequamen wynckelcneght, die syn examen ende preuve op den voedt hier vooren geprescribeerd sal gedaen hebben*».

Op 8 oktober 1778 verschijnt er nog een Ordonnantie, waarin blijkt dat de Keure van 1683 nog steeds als basiswet aanzien wordt in Kortrijk ; ook wordt daarin bepaald dat de vergiftkast verplicht wordt, en welke modaliteiten de apotheker moet navolgen om een vergift op aanvraag af te leveren.

In de 17de en 18de eeuw had de Nering geen eigen tehuis, maar kwamen de leden bijeen op het stadhuis of in een of ander café van de stad. Al deze herbergen hadden een typische naam zoals «*Gulden Vlies*», «*Gouden Leeuw*», «*t'Zweerd*», «*In den Grooten Ram*», of in «*de Bosse*». Hierbij een tekst uit het rekeningboek voor deze laatste herberg. «*Betaelt aen Joseph Philippart over de thaire (= de onkosten) tsijnen huysse gedaen, in het hof van de Bosse, by alle de supposten deser neeringhe op den dagh van de H.H. Cosmas ende Damianus van den Jaere verschenen 27 september 1729, 2Lb*» (2 pond).

We hebben reeds vermeld dat «*apteker Jan Gillon*» de Keure van 1683 mede ondertekend had. Maar in het «*Dagingh ofte Resolutiebouck van het collegie der Medecine binnen deser stede van Cortrijck, nieuwere opgesteld door sijne Catholique Maj. van Spangien*» (van 6 oktober 1683 tot 13 Vendemiaire an VII), vinden we verschillende namen van apothekers (3).

We vermelden de apothekers volgens data.

- Maximiliaan OVYN : Gheadmittert den 8 juni 1708 voor mr. apotheker binnen Cortryck, behoudens rechten daer toe staende. Apotheker Ovyne was ook deken van de Nering in 1714-1715.
- Ignatius GILLON, zoon van Jan. Aanvaard als «meester-apotheker» op 16 februari 1719, in de rekening van 1726 staat er : «Betaelt eene misse voor Ignatius Gillon».
- Emmanuel-David VAN GOORLAECKEN. «*Sr. van Goorlaecken werd den 23 febr. 1745 geadmitteert tot het exerceren de fonctie van apotheker*».

- Frans-Jacob DE BOYE. Deze apotheker werd in Menen geboren in 1727. Hij huwde op 21 november 1750 met Maria-Josef Gillon in de St.-Maartenskerk van Kortrijk. Dit gezin had 15 kinderen ; de apotheker overleed op 25 januari 1807.
- Rumoldus VERLINDE, zoon van Hendrik. Hij werd op 27 mei 1751 als apotheker aanvaard, *«ten uyttersten bequaem gevonden tot het exerceren als meester cneght de fonctie van pharmasie, geseyt apotheker»*.
- Pieter-Augustijn MALINGIE, zoon van Jan-Baptist. *«Jonghman, gebortigh der Stede van Wervick. Geadmitteert den 7 mei 1761 tot het exerceren de fonctie van apotheker binnen dese Stadt»*.
- Hendrik REYNAERT, zoon van Pieter. Hij was van Ieper, 28 jaar oud toen hij werd *«gheadmitteerd den 11 november 1772 tot het exerceren de fonctie van apoteker ende drogist»*.
- Antoon OVYN, zoon van Jozef. Hij werd op 20 maart 1777 *«als apotheker ende drogist»* aanvaard.
- Jozef SEGERS. Hij werd te Beveren bij Antwerpen geboren. Hij gaf *«onwederleggelijke teekens van volle bequamheid»*, en werd op 23 maart 1782 *«als apotheker en lidt van het corpus medicus aenveerd»*.
- Lodewijk-Ferdinand VAN ISELSTEIN. Deze was afkomstig van Avelgem («cassel-rye van Audenaerde»). Hij bezat reeds *«eene commissie van meesterschap in de pharmasie becomen binnen de stad Brussel»*, en werd in Kortrijk als apotheker aanvaard op 2 oktober 1787.
- Emmanuel PEULINCK werd op 10 september 1791 *«als apotheker ende droguist»* in Kortrijk aanvaard.
- Jozef-Emmanuel DEBOYE. *«Sone van den borger Franciscus, meester-apotheker ende droguist albier»*. Hij werd in Kortrijk als apotheker op 24 december 1794 aanvaard (4).

Vermelden we hier nog de apothekers die **Deken** geweest zijn van de Nering Cosmas en Damianus.

Uit de rekeningboeken halen we :

Jan Gillon : 1695-1696.

Maximiliaan Ovyn : 1714-1715.

Frans-Jacob Deboye : 1756-1757.

Pieter Malingie : 1768-1769.

In onze hierboven vermelde opsomming hebben we reeds twee apothekers DE BOYE vermeld. Dit geslacht De Boye is zeker de bijzonderste generatie apothekers van Kortrijk geweest in de 18de en 19de eeuw.

Immers vier opeenvolgende generaties oefenden in Kortrijk het apothekersberoep uit, en de laatste collega werd zelfs de eerste voorzitter van de «Alliance Pharmaceutique de Courtrai» (A.P.C.), die in 1895 in Kortrijk werd gesticht.

We hebben vooreerst Franciscus-Jacobus DEBOYE (°Menen 1727 - †Kortrijk 1807) die apotheker in Overleie was. Daarna volgt zijn zoon Joseph-Emmanuel DEBOYE (°Kortrijk 1770 - †Kortrijk 1849), apotheker in de Budastraat. Zijn zoon Joseph-Judocus DEBOYE (° Kortrijk 1805 - †Kortrijk 1893) vestigde zich in de Doornikstraat. Tenslotte is er Emile DEBOYE (Kortrijk 1841 - †Kortrijk 1915), die eveneens zijn beroep in de Doornikstraat uitoefende, die dus eerste voorzitter van A.P.C. werd in 1895.

Zo hebben we in het kort de opkomst, de bloei en het ter ziele gaan van onze plaatselijke Nering beschreven.

Maar gezien het niet alleen apothekers waren, maar ook chirurgijns en later de geneesheren die de Nering van de HH. Cosmas en Damianus tot een levende gemeenschap in Kortrijk lieten openbloeien, moeten we zeker enkele belangrijke chirurgijns, botanici en geneesheren vermelden die alhier geboren werden en lid van de Nering waren, en die door hun kennis en bekwaamheid tot ver over de grenzen bekend werden.

Wellicht het meest bekende lid van de Nering was de chirurgijn Jan PALFIJN, op 26 november 1650 in Kortrijk geboren, en op 27 april 1730 in Gent gestorven is ; deze verstandige, onvermoeibare en door tegenslagen getekende arts heeft wel de verlostang niét uitgevonden, maar hij is het geweest die door zijn openlijk optreden de verspreiding van de verlostang wereldwijd bekend heeft gemaakt.

Minder bekend, maar daarom niet minder belangrijk was Willem QUACKELBEEN, filosoof en dichter, geneesheer en vooral botanicus die in 1527 in Kortrijk werd geboren en nauwelijks 34 jaar oud aan de gevolgen van de pest in Konstantinopel stierf in 1561. Hij was de vriend en metgezel van Ogier Giselijn van Busbeke uit Komen (°1522-†1571) die als ambassadeur en gezant van Ferdinand de Eerste vanuit Wenen naar Soliman de Grote in Konstantinopel werd gestuurd. Willem Quackelbeen en Ogier Gislijn van Busbeke doorreisden heel Zuid-Europa, waren in correspondentie met de beroemde Matthioli in verband met zeldzame planten, en brachten vanuit het Midden-Oosten veel onbekende soorten naar Europa mede, waaronder de tulp, de druifhyacint, de sering, de paardekastanje en de kalmoes.

Maar niemand is sant in eigen land : deze briljante botanicus en geneesheer werd door zijn roekeloze moed door pest geveld, waarna zijn vriend Ogier van Busbeke hem door zijn brieven van de vergetelheid gered heeft.

In een bijdrage van 1955 verwonderde Prof. Dr. F.J. Dewaele uit Nijmegen er zich over dat de Stad Kortrijk tot op heden haar grote zoon niet heeft geëerd, ergens in een park of in een straatnaam.

We eindigen met de hoop in het kort een uitgebreide verhandeling over Willem Quackelbeen, lid van de Nering van de HH. Cosmas en Damianus van Kortrijk, te publiceren.

Apr. Bernard Mattelaer,
Kortrijk.

DE INVENTARIS VAN EEN LEIDSE APOTHEEK UIT HET JAAR 1587

Henriette A. Bosman-Jelgersma*

VESTIGING VAN APOTHEKEN

Sedert de *Constitutiones*, die Frederik II von Hohenstaufen in 1240 voor de geneeskundige beroepen uitvaardigde en waarin richtlijnen voor een zelfstandige uitoefening van de farmacie werden vastgelegd, hebben zich de eerste apothekers gevestigd. In de Nederlanden waren dit Johannes dictus de Lyra te Leuven (1296) en Anselmus te Utrecht (1276). In de 14de eeuw komen er meer apothekers. Zoals te 's-Hertogenbosch (1341), Zwolle (1341), Delft (1359), Gouda (1393) en ook te Leiden. In 1383 was dat Meester Colaert, die tevens de geneeskunde uitoefende. Deze leverde talrijke medicamenten af, voor de echtgenote van hertog Albrecht van Beieren. Daar er in Den Haag geen apotheek was, liet men de benodigde medicijnen in Leiden halen. Hertog Albrecht heeft in 1397 Mr Colaert als apotheker aan zijn Hof verbonden (1).

In de 15de eeuw zijn in Leiden drie apothekers gevestigd. Ysbrant Heinrichsz (1461), die in 1471 naar Jeruzalem reisde en daar stierf. Mr Joost Heinrichsz (1470), een man van aanzien en een van de rijkste inwoners van Leiden (2) en Willem Gerytsz (1475).

Hoewel er zich vanaf de 15de eeuw verstedelijking voltrok, waardoor het aantal inwoners steeg en diengevolge ook het aantal huizen toenam, kwam er in de 16de eeuw een sterke teruggang. Deze begon tijdens de regeringsperiode van Karel V, gedurende welke ongehoord hoge belastingen werden geheven. Bovendien hadden slechte oogsten en handelsbelemmeringen als gevolg van oorlogsdreiging de situatie verergerd. Pestepidemiën en andere besmettelijke ziekten eisten hun tol. Het zedelijk leven liet veel te wensen over. Onwettige geboorten en een groot aantal vondelingen baarden het stadsbestuur zorgen (3). Onrust en ontevredenheid in de stad werden mede veroorzaakt door Luthers geschriften. In 1564 moest een der vier gevestigde apothekers, Dirck Barentszn, als ketter voor de rechtbank verschijnen (4). De beeldenstorm in Leiden op 25 augustus 1566 en de 80-jarige oorlog, die rond 1568 begon, maakten de toestand nog hachelijker. Nadat de Spanjaarden tussen oktober 1573 en oktober 1574 de stad tot tweemaal toe hadden belegerd, had Leiden een groot deel van haar economische en militaire weerbaarheid verloren.

Tijdens het beleg werd een volkstelling gehouden (5). Op een totaal van 12.456 inwoners waren er toen vijf apothekers gevestigd. Van planologische ordening voor de spreiding van beroepen was toen nog geen sprake, wel van vrije vestiging, die een natuurlijke verspreiding bevorderde.

Zo waren de brouwerijen, die over water moesten kunnen beschikken aan de Rijn en de Mare gevestigd. Winkels kon men rond de markten vinden. Van de vijf apothekers waren er drie in het drukke winkelcentrum, het bon

H.A. Bosman-Jelgersma

(*) Scientiarum Historia 1994; 20: 57-70.
(1) H.A. BOSMAN-JELGERSMA, De functie van hofapotheker. *Pharmac. Wkbl.* 116 (1981) 1374-1375.

(2) N.W. POSTHUMUS, *De geschiedenis van de Leidse Lakenindustrie*. 's-Gravenhage, 3 dln., 1908-1939. Dl. 1, 392. 'Joest apotheker' heeft in 1498 een vermogen van 10.000. Ter vergelijking: Dr Med. Jan van Zeyst bezit 3900 (alles in ponden van groten). Zie ook Ariel NETIV, 'Van meystern, laten, apteeckerye en bewaeren'. *Over Leidse werkers in de gezondheidszorg 1465-1525*. Scriptie, aanwezig in GAL.

(3) D.E.H. DE BOER, 'Te vorgelinc geleid'. *Leidse Facetten*. Zwolle, 1982, 7-23.

(4) D.H.A. KOLFF, *Libertatis Ergo*. De beroerten binnen Leiden in de jaren 1566-1567. *Leids Jaarboekje* 58 (1966) 118-149.

(5) D.E.H. DE BOER en R.C.J. VAN MAANEN, *De volkstelling van 1574*. Leiden, 1986, p. 31, 42 en 65.

'Wanthuys' gevestigd. In deze wijk bevond zich de Breestraat met het stadhuis, en een gedeelte was begrensd door de Rijn. Daar waren de markten als de Vis-, Aal-, Boter- en Warmoesmarkt. Bij de Botermarkt, tegenover de 'Corenbrugghen', in het tweede huis vanaf de hoek 'Corenbruchsteeg' woonde apotheker Claes Corneliszn. Hij zal vanuit zijn 'voorhuys', waar de apotheek, de 'winkel' was, vaak de bedrijvigheid op de Botermarkt hebben waargenomen. Hij stierf in 1586. Na het overlijden van zijn vrouw, een jaar later, werd de boedel op 4 april 1587 voor de weeskamer beschreven. Niet alleen de inventaris van de apotheek, maar ook het huis met alles wat men daarin aantrof. Een document, dat ongeveer 70 pagina's beslaat (6).

HET BEZIT VAN APOTHEKER CLAES CORNELISZN

De apotheker is een vermogend man geweest. Dat blijkt uit zijn rijke nalatenschap, waaronder het grote huis met de inboedel, het goud, zilver, tin en linnengoed, de obligaties en rentebrieven.

Onder de namen van de hoogstaangeslagenen volgens een lijst uit 1584, die werd opgemaakt wegens een gedwongen lening, wordt 'Mr Claes apteecker' genoemd bij de categorie 'rycste' (7). Uit de fiscale registers over de periode 1550-1585, blijkt dat deze apotheker in tegenstelling tot zijn collega's, altijd voor een veel hoger bedrag werd aangeslagen. Ook de onroerendgoedbelastingaanslag was hoog omdat het huis bij de Korenburg niet alleen bestond uit een voorhuis, achterhuis en keuken, maar het had ook meerdere kamers, zowel beneden als boven en nog drie zolders. De binnenplaats liep door tot aan de Korenbrugsteeg (8). De aanwezigheid van een 'gordyn voor de glase' in de 'neercamer' gaf al een aanwijzing voor zijn rijkdom, want het gebruik van een glasgordijn was in de 16de eeuw nog heel zeldzaam en bleef beperkt tot de rijkere woonhuizen.

Behalve de beschrijving van de apotheekinventaris is ook die van de kleding van de apotheker en zijn boekenbezit van belang gebleken om een idee te krijgen van zijn dagelijkse werkzaamheden.

ZIJN KLEDING (9)

In de kast, waarin zich zijn kleding bevond, stond ook een hellebaard. Het spreekt vanzelf, dat in de woelige tijd van de 16de eeuw veel burgers een wapen in huis hadden.

Een bijzonder kledingstuk was de 'swarte lakense langen tabbert met damast gevoert doctoors gewyse'. Een tot aan de enkels loshangende toga, gevoerd en afgezet met zwart zijden damast, ook langs de kraag.

Waarom droeg de apotheker deze ambtskleding, die immers was voorbehouden aan de academisch opgeleide medicus? Dit was het gevolg van een

(6) GAL Archief van de Weeskamer. Boedel nr. 1107c.

(7) GAL Secr II Nr 472, Vroedschapsboek 14 juli 1584, N.W. POSTHUMUS, *a.w.*, Dl. 1, 175.

(8) GAL belastingregisters 1557 t.e.m. 1585 Bon 'Wanthuys'.

(9) Zie bijlagen 3 en 4. Met dank aan mevr. Drs I. Groeneweg, kunsthistorica, die zo vriendelijk was mij uitgebreid te informeren over dit onderwerp.

(10) Dr A. GEYL, Bijdrage tot de geschiedenis van het geneeskundig onderwijs in Leiden in de 2de helft der 16de eeuw. *Ned. Tijdschr. Geneesk.* 55 (1911) 824-832.

ordonnantie, die in 1553 te Leiden werd afgekondigd (10). Aanleiding hiervoor was de onrustbarende toename van onbevoegden en kwakzalvers, die zich aan het medisch handelen te buiten gingen. Deze verordening liet alleen toe tot de medische praktijkuitoefening zij, die aan een universiteit tot doctor of licentiaat in de medicijnen waren gepromoveerd en daarvan een gezegelde bul konden overleggen. Maar zij, die voor 1553, zonder academische opleiding genoten te hebben, de geneeskunde hadden uitgeoefend, mochten dit blijven doen, onder voorwaarde dat zij zich lieten examineren door tenminste twee 'doctores medicinae'. Claes Corneliszn heeft van deze mogelijkheid gebruik gemaakt (11). Hij vervoegde zich op 19 maart 1554 te Amsterdam bij de doctores Dominicus Nardus en Gherit Hendricksz, die hem examineerden «ende expect ghenoech bevonden om te moegen medecinen componeeren ende de crancken exhibeeren in alle manieren hy ende andere practisyns in re medica tot noch toe ghedaen ende geuseert hebben.» Aan de attestatie werd 16 april 1554 nog toegevoegd dat «Claes Corneliszn sal moghen opereren artem medica in menschen lichaem als anderen practisynen». Zo kreeg deze apotheker de status van 'meester-medicyn', een neutrale ambachtelijke aanduiding (12).

ZIJN OPLEIDING EN BOEKENBEZIT

De apothekersopleiding was te Leiden in de 16de eeuw nog niet in een farmaceutisch gildeverband geregeld. Apothekers behoorden toen nog tot de heterogene groep van het gilde der 'Cruydeniers en Vettewarriers'. Als leerling kon men bij een meester-apotheker het vak leren. In een kast in de apotheek bevond zich een doosje met «de attestatie dat Mr Claes Corneliszn bequaem was om medicynen te componeren». Kennis van de geneeskunde zal hij wel in de praktijk hebben opgedaan.

Hij bezat een aantal boeken, maar helaas worden de titels van de «verscheyden boucken tot vyffenzestich in 't groot ende cleyn, goet ende quaet» welke zich in een Oosterse kist in het kamertje boven het achterhuis bevonden, niet genoemd. In de apotheek (13) stonden een 'clustboucgen', een Griekse grammatica en acht medicijnboeken, waaronder drie dispensaria. Onder de boeken welke zich in de neercamer bevonden (14), waren de *Canones* van Johannes Mesue, een van oorsprong Arabisch antidotarium, waarvan de invloed op de farmacie in de Nederlanden van groot belang was. Een 'herbarium', kan *Den Herbarius in Dytsche* geweest zijn, want dit was in 1500 te Antwerpen uitgegeven, een van de eerste botanische werken in het Nederlands. In dezelfde kamer stond ook de *Thesaurus pauperum* van Petrus Hispanus, een werk over geneeskunde en medicamenten. De apotheker zal dit werk voor zijn geneeskundige praktijk waarschijnlijk vaak hebben geraadpleegd. Tevens was aanwezig de *Officyes* van Marcus Tullius Cicero, een filosofische verhandeling over de zedelijke plichten.

Ondanks de summiere specificaties van dit boekenbezit, geeft deze toch een indruk over de vakliteratuur, die Claes Corneliszn tot zijn beschikking had.

(11) GAL Archief Chirurgijnsgilde. Nr 366.

(12) J. VAN HERWAARDEN, Medici in de Nederlandse samenleving in de late Middeleeuwen. *Tijdschr. v. Geschiedenis* 96 (1983) 348-379.

(13) Zie bijlage 2, nr. 68, 69 en 70.

(14) Voor de titels van deze boeken : Noord-Nederlandse Boekerijen in de 16^e eeuw. *Het Boek* 2^e reeks 7 (1918) 83. L.J. VANDEWIELE, *De Grabadin van Pseudo-Mesues*. Gent, 1962.

DE INVENTARIS VAN DE APOTHEEK (15)

Vergelijking met een apotheekinventaris uit dezelfde periode is niet mogelijk. De inventaris van een Leidse apotheek uit 1684 (16) laat een groot verschil zien, want hierin treft men aan : tincturen, extracten en een 'chimy-castgen', met chemische grondstoffen. Dit was het gevolg van de toenemende invloed van de ideeën van Paracelsus en zijn volgelingen (17). Daarvan was in 1587 nog geen sprake. De inventarisatie is een globale opsomming. Er zijn geen hoeveelheden en prijsindicaties in opgenomen. Vaak zijn de medicamenten niet met name genoemd en wordt bv. alleen vermeld : gedroogde wortelen, bloemen, pillen en poeders e.d. Slechts zeven preparaten worden nader aangeduid : Diamorum, AA2 ; Mel rosarum, AA3 ; Unguentum ad Schabium, A4 ; Vleer-eek, AA8 ; Sirop van Fiolen, AA15 ; Succus rosarum, AA27 ; Driakel, AA31. Ook een 30-tal eenvoudige grondstoffen worden genoemd, waaronder Papaverbollen, Wormkruid, Laurierbladeren, Thijm en Aloehout. Onder de weinige minerale grondstoffen vindt men : Petroleum AA5 ; Cerussa AA19 ; Bolus AA19 ; Rattenkruit AA23 en Rode Koraal AA23. Er waren meer dan 90 kruiken gevuld met vetten en oliën. Hieronder was ook gedestilleerde boter AA26, dat werd gebruikt als zalfbasis, bv. in de 'unguentum potabile', een zalf die inwendig werd gebruikt 'om te genesen de inwendige quetsure' (18). Gereedschap als vijzels, zalf- en suikerpannen, zalfspatels, een zeef, tinnen maten, balansen en gewichten waren vanzelfsprekend aanwezig (zie AA 11-62-63-64-65-66 en 72). 74 stuks bussen en dozen waren gevuld met specerijen (AA21 en 59). Een 70-tal laden met allerlei gedroogde plantaardige bestanddelen zullen zich wel in een speciale kruidenkast hebben bevonden, zoals dat in elke apotheek het geval was. Pleisters werden in een speciale pleisterkast opgeborgen (AA14).

(15) Zie bijlage 2. Preparaten e.d. zullen worden aangeduid als AA + het nr.

(16) D.S. VAN ZUIDEN, Uit den inventaris van den boedel van wijlen Adriaen Schilders, in leven apotheker, overleden in Leiden den 24en october 1684, zooals deze opgeschreven door den notaris Frederik van den Broeck. *Pharmac. Wkbl.* 53 (1916) 537-544.

(17) De Zwitserse geneesheer, Theophrastus Bombastus van Hohenheim, Paracelsus (1493-1541) propageerde het chemische geneesmiddel, als preparaten van kwik, arsenicum en antimoni-um.

(18) Deze 'drinckelyck salve' waarin verse, ongezoeten boter werd verwerkt, wordt vermeld in het *Dispensatorium Pharmacorum* van Valerius Cordus, een voorschriftenboek, dat in 1546 verscheen en nadien herhaalde malen is uitgegeven.

(19) Onder meer in SA 1, nr. 622 f. 53 : 'Betaelt opten XXII november 1539 Claes Corneliszn apteker voor een riem papier 34 st.' SA I, nr. 624 f. 55 : 'Item betaelt voir een riem papiers gehaelt tot Claes d'apteker XXV st ende voir twee loeden inthoernen V groot.'

(20) De Griekse geneesheer Hippocrates (460-377 v. Chr.) beschouwde gezondheid als een toestand die berustte op de juiste menging der lichaamsvochten, de 'humoren'. Zijn leer, de 'humorale pathologie', veronderstelde het bestaan van vier lichaams-sappen : bloed, slijm, zwarte en gele gal. Overmaat van een dezer sappen veroorzaakte ziekte. De therapie was die overmaat af te voeren door bv. laxeren, zweten en braken.

De vermelding van inkt en papier (AA9 en 18) vraagt om een verklaring. In de stadsrekeningen worden betalingen aangetroffen (19) aan apotheker Claes Corneliszn voor levering van inkt en papier.

Het maken van inkt door apothekers was in de 16de en 17de eeuw bepaald niet ongewoon. Deze werd bereid uit zwarte galnoten, ijzerzouten als groen vitriool, arabische gom en water. Men bewaarde inkt wel in runderhoorns, die door klerken en schrijvers aan de gordel werden gedragen, de zgn. 'incthorens'.

De aanwezige preparaten en grondstoffen, werden onder meer gebruikt tegen pest, lepra, allerlei koorts, als de zweetziekte, ontstekingen en pijn. De versterkende, bloedzuiverende, laxerende en braakverwekkende middelen werden toegepast volgens de humorale pathologie van Hippocrates (20).

De 29 blauwe apothekerspotten (AA 25-28-29 en 30), deels verguld, zullen de apotheek een zeker aanzien hebben gegeven. Deze potten van blauw aardewerk werden toen nog niet in Delft maar in Antwerpen, waar zich Italiaanse pottenbakkers hadden gevestigd, vervaardigd.

STICHTING LEIDSE UNIVERSITEIT

Op 8 februari 1575, vier maanden na het ontzet van Leiden, werd de Leidse universiteit feestelijk geopend met een grote plechtigheid (21). Alle burgers waren die dag vrij. Huizen werden versierd, straten schoongemaakt en triomfbogen opgericht. In de optocht die door de stad trok liepen hoogwaardigheidsbekleders, stadsbestuurders en professoren mee. Het allegorische gedeelte, waarin de antieke representatie van de wetenschappen werd uitgebeeld, was minstens even indrukwekkend. Achter Medicina, met medische kruiden in haar hand, die de geneeskunde voorstelde, zag men haar volgelingen Hippocrates, Galenus, Dioscorides en Theophrastus. De dag eindigde met een vuurwerk: 'Tot aan de starrentoe opgeworpen'. Zo werd Leiden het eerste intellectuele bolwerk in bevrijd gebied. Beroemde geleerden als Lipsius, Scaliger, Clusius en Dodoneus werden aangetrokken. In 1583 opende de Antwerpse drukker Plantijn in Leiden de 'Officina Plantiniana' en hij werd tot academiedrukker aangesteld.

De Leidse burgerij genoot voordeel van de universiteit o.a. door de toeloop van studenten, die een onderkomen zochten. Gerard Cornelis van Poelgeest, die theologie studeerde, woonde, samen met zijn broer, in 1577 ten huize van apotheker Claes Corneliszn, waar zij tevens in de kost waren (22).

NABESCHOUWING

Claes Corneliszn trouwde in 1536 (23) en vestigde zich in het grote huis aan de Botermarkt, waar zijn apotheek was gevestigd. Hij heeft daar ruim 50 jaar gewoond. Zijn vrouw schonk hem zeven kinderen. Hij heeft de beeldenstorm, het beleg en ontzet van Leiden en twee grote pestepidemiën meegemaakt. Zijn leven als Mr medicijn en als apotheker zal een druk bestaan geweest zijn. Het is denkbaar dat het in deze periode moeilijk was een apotheek naar behoren te laten functioneren. Alleen reeds het verkrijgen van de benodigde grondstoffen kan veel problemen hebben gegeven. De inventaris, zoals deze in 1587 is beschreven, zal in die 50 jaar, farmaceutisch gezien, weinig verandering hebben ondergaan. De conclusie kan dan ook zijn, dat deze inventaris te beschouwen is als laat-middeleeuws.

Prof. Dr. H.A. Bosman-Jelgersma
Mathenesselaan 1
2343 HA Oegstgeest (NL.)

BIJLAGE 1

Int voorhuys van tvoors(zeght) huys ende beroerende daptekerye

Eerst vyfentachtich aerde cruycken groot ende cleyn met alrehande gedistuleerde wateren som vol dander ledich eenich halff vol minder ende meerder (1)
Eenen aerden cruyck met Diamorum (2).

(21) R. VAN LUTTERVELT, De optocht ter gelegenheid van de inwijding der Leidse universiteit. *Leids jaarboekje* 50 (1970) 101-106.

(22) H.J. WITKAM, Een lijst van lidmaten der Leidse Universiteit op 22 november 1577. *Leids Jaarboekje* 62 (1970) 101-106.

(23) GAL Archief van de Weeskamer. Boedel nr. 1107 c, fol. 29, 29re en 30. Hier worden genoemd 'Andere geschriften ende duyterste willen vande twee overgeleden,' waaronder de Huwelijks Voorwaarden van Claes Corneliszn en Geertruyt Hugen dochter, die zijn gedateerd 25 januari 1536. Helaas niet meer in het archief aanwezig.

Een aerde cruycke met mel rosarum (3).
Een aerde cruyck met unguentum ad schabium (4).
Een cruycke met peterolye (5).
Noch achtentwintich aerde cruycken opt benedenste bart met alrehande olien deen ledich dander halff vol deen min dander meer (6).
Noch drye oly cruycgens besyden tascgen.
Noch vyff groote aerde cruycken met gedistuleerde wateren (zie 1).
Noch vyffentwintich olye cruycgens oft unguentum potgens groot en(de) cleyn (7).
Noch een glasen fiool met vleer eeck (8).
Een Incttonnetgen (9).
Zeventhyen groote ofte cleyne aerde gescheurde ledige cruycken oft can(n)en.
Een doos met bollen (10).
Noch twee aerde olycruycken.
Drye tin(n)e maetgens (11).
Noch twee ledige tonnen met dextselen.
Noch een ton met bollen (zie 10).
Een tonnetgen met roomsche kamomille (12).
Een viercante lade met rommeling.
Een oude teems met rommeling (13).
Noch een casgen met rollen van salff (14).
Een ledige cruyc daer seroop van Fiolen in geweest es (15).
Een tonnetgen met wormcruyt met een ledich tonnetgen (16).
Noch drye scheurboucken (17).
Noch derhalve Riem papiers (18).
Drye bollen bolus met twee stucken seruys (19).
Een bosgen met spongens (20).
Noch vyftich geslooten ronde bussen oft doosen groot ende cleyn met alrehande drooge specerye staende opt hoochste bart tegen die coocken (21).
Een papier met bockesmeer ende noch een papier met ander smeer met seven sacgens met drooge cruyden hangende aende solder (22).
Noch veerthyen platte laden met blom(m)en ende gedroochde wortelen.
Noch veerthyen platte laden met rottecruyt Roodcrael en(de) euforbyum en(de) enige ledich (23).
Noch XXIII ronde doosen oft bussen groot en(de) cleyn met alrehande specerye (zie 21).
Noch driendertich aerde cruycgens met verscheyden smouten en(de) olien (24).
Noch acht blaeuwe potten (25).
Negenentzestich ronde bussgens met alrehande saet.
XXVIII platte viercante laetgens.
Vijff glase fiolen deen met gedistilleerde botter en(de) dander met eeck (26).
Noch een glase pot met succus rosarum (27).
Thyen groote seroop beck potten met vyer andere (28).
Ses blaeuwe met drye spickelde vergulde potten (29).
Vyfthyen blaeuwe seroop tuyt potten met drye hooge seroop potten (30).
Noch XXXIII langwerpande serooppotten met een aerde cruyck met een decxsel.
Noch veertich langwerpande witte ende blaeuwe laxatyff oft conserff potten met een driakels pot (31).
Elff lange conserff potgens (zie 31).
Noch een gebrooken glas met gedistuleerde botter (zie 26).

Vyerentzeventich poerbussen (32).
 Een tonnetgen met wat driakels voor de beesten (33).
 Noch XCII boschkens trocissen oft pillen oft poeren (34).
 Noch een Citrul / met een hertshoorn (35).
 Een tonnetgen met laurenblaen (36).
 Een tonnetgen met thym (37).
 Negen oude bossen met roosen en(de) een bosch met keldersaet en(de) een bosch met gepelde garst (38).
 Een laetgen met cropcruyt (39).
 Een bondel met lignum alowes (40).
 Een bondel cassia ligma (41).
 Een bondel sandele ruby (42).
 Een bondel cardamomi (43).
 Een papier met roomsche pioniesae (44).
 Een briefken met spodium (45).
 Noch een bondel met nuces cipressie (46).
 Een bondel semen saxyfragii (47).
 Een papier met suricx zaet (48).
 Een bondel semen porseleyn (49).
 Een tobbetgen met twee ooren met XVIII bondelen met drooge speceryen (zie 21).
 Een sacgen met harmodactuli (50).
 Noch vier sacgens met drooge waren.
 Noch derthien sacgens groot en(de) cleyn met alrehande zaet.
 Noch twee sacgens met een spaensche noot (51).
 Noch een tonnetgen met ballen.
 Noch een sacgen met malloten (52).
 Een houtte schottel met Comijn (53).
 Noch een houtte schottel met boontgen hoolwortel (54).
 Noch vier semen.
 Een viercante lade met ledige licpotten seroop en(de) dryakel oft inctpotgens (55).
 Noch seven tonnetgens met tarpentyn oft salff (57).
 Noch vyff oude potten met swynesmout en(de) diergelycke (58).
 Derthyen groot doosen met nagelen gingevaer caniel southout rompen galiga en(de) sofferaen (59).
 Drye doosen met camomille oft viercruyt (60).
 Noch een raemptgen mette recepten (61).
 Een bancgen met vier voeten.
 Item die grootste copere gegoten vysel met een yseren stamper (62).
 Noch vier andere gegoten vysels groto en(de) cleyn staen(de) optenhouc met een copere en (de) twee ysere stampers.
 Noch drye copere poerhuyskens (63).
 Ses paer copere schalen groot en(de) cleyn met ysere evenaers oft balanchen met een ceulse gewichte (64).
 Negen salffspaters met een yseren schop met een standertgen daer die spatens op leggen (65).
 Noch drye tinnen maetscannen als een pint een halff pint met een vierendeeltgen (66).
 Een cleyn tinne maetgen.
 Noch acht cruytbossen.

Noch een goutwicht met een schriftoor (67).
 Noch een houc inde winckel staend(de) dairinne gevonden dese naebeschreven boucken.
 Eerst een clust boucgen (68).
 Gramatica greca Nicolay cleonardi (69).
 Acht medecyn boucken daer onder drie dispensarien (70).
 Noch sesthyen scheurboucken (zie 17).
 Noch achte schuyfflaeden inden houck met zaet gomme lapides en(de) alrehande dagelicxe hantbare ware (71).
 Noch een grooten yseren salffpan (72).
 Noch drye ysere salffpannen en(de) andere rom(m)elingen onder inden houck liggende.
 Drye oude stoelen.
 Noch een cristalynen spiegeltgen.
 Noch een cantoor daer Innen liggen(de) (73).
 Eerst een doosken met de attestatie dat Mr Claes Corneliszn bequaem was om medicynen te componeren (74).
 Noch vyer brieven oft slapers van gene importantie tsamen gebonden en(de) inde v(oor)s. doose geslooten (75).
 Noch negen quitancien van honderste pen(ning) ofte verpondingen van haer huys en(de) thuy n mitsgaders van weecgelden tsamen gevoucht en(de) by een gebonden.
 Noch bekentenisse van Jan Claeszn dair by hy verclaert dat zyn vader voor hem gecoft heeft sekere gereetschappe. In date Ao LXXXII genomen voor een slaper.
 Noch dinventaris van(de) goeden van Marytgen Bartholomees dochter Cor(nelis) Claeszn aptekers weduwe In date den XXIIlen Mey LXV met sekere memorikens daer by (76).

ANNOTATIES

1. *Gedistuleerde wateren*. Men liet fijngestampte verse kruiden in een destilleerketel met water of wijn eerste enige dagen uittrekken (digereren). Na destillatie werd het vocht opgevangen in een ontvanger. In dit destillaat waren de werkzame bestanddelen van de grondstoffen overgegaan, zoals vluchtige oliën. Deze *gedistuleerde wateren* werden in recepten verwerkt.
2. *Diamorum* : likkepot van Moerbesien. De zgn. 'diamiddelen' danken hun naam aan het belangrijkste werkzame bestanddeel. In dit geval dus dia (= met) en morum = moerbesie (*Morus alba* L.). Dit preparaat wordt bereid uit het sap van moerbesien en het sap van braambesien (*Rubus fruticosus* L.). Men gebruikte dit bij allerlei mond- en keelontstekingen. Ook bij maagpijn, milt- en leverziekten.
3. *Mel rosarum* : rozenhoning. Een stroop, bereid met honing en sap van verse rode rozen (*Rosa canina* L.). Bij buikloop en ontstekingen van darm, mond- en keelholte.
4. *Unguentum ad schabiam* : zalf tegen schurft. 'Scabies' is dan een verzamelwoord voor allerlei huidziekten, uitslag, jeuk, e.d. Het heeft dus niet de moderne betekenis van schurft veroorzaakt door de schurftmijt (*Sarcoptes scabiei*). In de zalven tegen 'schurftigheid' werden stoffen verwerkt als loodwit, zwavel, aluin, terpentijn, wijnsteen, e.d.
5. *Peterolye* : petroleum, steenolie ('oleum petroleum'). Heilzaam bij jicht, podagra, pijn in de lenden, e.d.
6. *Bart* : plank.
7. *Unguentum potgens* : zalfpotjes.
8. *Glazen fiool* : een glazen fles met lange hals. *Vleer eeck* : vlierazijn (*Acetum sambucinum*). Bereiding door vlierbloesem (*Sambucus nigra* L.) met wijnazijn tenminste 40 dagen in de zon te laten uittrekken en dan zeven. Het preparaat was goed tegen de pest en voor roos op het hoofd.

9. *Incktonnetgen* : een tonnetje met inkt.
10. *Bollen* : papaverbollen, de gedroogde vruchten van de Slaapbol (*Papaver somniferum* L.). Hiervan werd een stroop gemaakt, die pijnstillend en slaapverwekkend werkte. Deze 'Syrupus papaveris', slaapbollenstroop, werd o.a. gebruikt om kinderen in slaap te brengen, wat nogal eens tot vergiftiging met dodelijke afloop heeft geleid. Men wist nog niets over de werkzame bestanddelen als morfine en ook niets over de verslavende werking.
11. *Tinne maetgens* : tinnen maten, vaak hele en halve pinten, resp. een liter en een halve liter.
12. *Roomsche kamomille* : kamille (*Anthemis nobilis* L.). Destillatie van de bloemen gaf kamillewater, 'Aqua camomillae' dat wondhelend en koortswerend werkte.
13. *Teems* : zeef. Apothekers hadden verschillende zeven nodig, van paardehaar, gaas of perkament. Poeders werden gezeefd tot een bepaalde graad van fijnheid, wat van belang was voor de werkzaamheid.
14. *Rollen van salff* : pleisterrollen. 'Salff' behoort hier tot de 'harde zalven', ook wel pleisters genoemd, hoewel het geen pleisters zijn volgens de moderne opvatting. Destijds werd een pleister bereid uit olie, was, vet, eiwit en arabische gom waarin geneesmiddelen als harsen, plantenaftrekels, terpentijn en loodwit werden verwerkt. Dit mengsel werd verwarmd tot een dikke massa, een 'harde zalf', waar men rollen van maakte. Deze pleisterrollen werden ordelijk bewaard in de zgn. 'pleisterkast' (hier, het *casgen*). Pleisters vonden toepassing als een geneesmiddel lange tijd op dezelfde plek moest worden aangebracht. Zo waren er pleisters voor maag, milt, lever en buik.
15. *Seroop van Fiolen* : violenstroop (*Sirupus violarum simplex*). Bereid uit bloemen en bladeren van het geslacht *Viola*. Bij hoest en heesheid, algemeen bij 'taye en slymige vogten'.
16. *Wormcruyt* : zeverzaad (*Artemisia cina*, Berg.), waaruit men later het santonine als werkzaam bestanddeel isoleerde. Bij worminfecties.
17. *Scheurboucken* : boek, waaruit men vellen papier scheurde die dienden om grondstoffen op af te wegen of als verpakking.
18. *Derdalve Riem papiers* : een 'riem' is een papiermaat en telt gewoonlijk 500 vellen. 'Derdalve' = twee-en-een-half. Er waren dus 1250 vellen papier in voorraad.
19. *Dry bollen bolus* : drie stukken Bolus = kleiaarde, aluinaarde. Er waren in de apotheek drie soorten : 'Bolus armenica', afkomstig uit Armenië en evenals 'Bolus vulgaris', een rode klei door het gehalte aan ijzeroxyde en 'Bolus alba', witte klei. Bolus bestond voornamelijk uit aluminiumsilicaat en was in brokken voorradig, die moesten worden gezuiverd van stenen e.d. en worden fijngemaakt. Vooral de chirurgijns gebruikten het voor het stelpen van bloed, wegens de samentrekkende en adsorberende werking. Daarom ook bij buikloop. *Twee stucken seruys* : twee stukken Cerussa, ceruis, loodwit. Dit is loodcarbonaat, verwerkt in pleisters en zalven. De giftige werking van lood-verbindingen was bekend, zodat men het uitwendig toepaste.
20. *Spongens* : sponsen (*Spongia maritima*), werden van oudsher in de geneeskunde gebruikt. Bv. als 'slaapspons' (*Spongia somnifera*) : spons, gedrenkt in bilzenkruid en opium werkte pijnstillend en narcotisch. Toegediend als tampon in de neus, sliep de patiënt snel in en kon een chirurgische ingreep ondergaan. Ook gebruikte men gebrande spons (*Spongia tosta*) bij kropgezwellen. Uit chemisch onderzoek bleek later dat veel sponsen een hoog jodium-gehalte hebben.
21. *Drooge specerye* : specerijen die thans in de keuken worden gebruikt, werden vroeger voornamelijk als geneesmiddel toegepast. In de 16^e eeuw aangevoerd uit andere werelddelen en verhandeld op de markt van bv. Antwerpen werden deze 'welriekende speceryen' in recepten verwerkt. Zoals 'Confectie-kaneel' waarin kaneel, kruidnagelen, cardamom, nootmuskaat, saffraan, gember dienden als 'gesonde medicynen tegen de vogtigheyt van de mage ende die rottinge die daerin es'.
22. *Bockesmeer* : vet van een bok, het mannetje van de geit (*Capra hircus*). Van ganzen, eenden, honden, palingen, mensen, enz. is sedert de oudheid het vet als geneesmiddelen toegepast. Hetzij als zalfbasis, hetzij als zodanig, omdat men aan elk vet een afzonderlijk specifieke geneeskracht toekende.
23. *Rottecruyt* : rattenkruit (*Arsenicum album*, As₂ O₃). Inwendig bij koorts, maar wegens de zeer giftige werking meestal uitwendig om 'vleesch weg te vreten en te verteren', zoals bij eksterogen en wild vlees. Tevens zal in voorraad zijn geweest, Geel rattenkruit (*Auripigmentum*) en Rood rattenkruit (*Sandaracha graecorum*), natuurlijke mineralen van zwavelhoudende arsenicumverbindingen. Deze stoffen werden als kleurstof in de schilderkunst gebruikt. *Rootcrael* : Rode koraal (*Corallium rubrum*). Door het hoge calciumcarbonaatgehalte was deze grondstof oplosbaar in zuren. Opgelost in azijn in gebruik wegens de

versterkende werking, die 'alle bloedloop' stopt. *Euforbyum* : ingedroogd melksap van de Toortsen van Peru (*Euphorbia resinifera* Berger). Sterk laxerend en uitwendig bij vuile wonden.

24. *Smouten* : gesmolten vet of was.
25. *Blaeuwe potten* : apothekerspotten van blauw aardewerk. Deze werden in de 16^e eeuw te Antwerpen gemaakt, waar zich Italiaanse pottenbakkers hadden gevestigd.
26. *Botter* : boter. Gebruikt als zalfbasis. Omdat deze grondstof bij het bewaren ranzig zou worden, destilleerde men boter om deze te zuiveren van vaste bestanddelen en water. Hiervoor gebruikte men de zgn. 'Destillatio per descensum', de nederwaartse destillatie, waarbij boter in een kolf werd verwarmd en de vloeibare massa in een eronder geplaatst vat werd opgevangen. *Eeck* : azijn.
27. *Succus rosarum* : sap van verse rozen, met suiker tot een stroop gemaakt en ingedikt. De bloemen van verschillende Rosa-soorten werden hiervoor gebruikt. Voor vele doeleinden in de receptuur. Ook in combinatie met bv. Scammonium als purgeermiddel en om de gal uit te drijven.
28. *Seroop beck potten* : Strooppotten met een tuit en een oor.
29. *Spickelde vergulde potten* : wellicht vergulde polychrome potten met een gestippelde versiering.
30. *Tuyt potten* : eveneens strooppotten met een tuit. *Hoge seroop potten* : strooppotten zonder tuit, maar flesvormig, waaruit men de stroop van boven uitgoot. Wellicht grotere voorraadpotten.
31. *Conserff potten* : met preparaten, die bekend zijn als Conserven, waarin de geneeskrachtige kruiden, vruchten e.d. werden 'ingelegd' in suiker of honing. In dit geval '*laxatyff*', d.w.z. laxerende preparaten. *Driakels pot* : een pot met 'Driakel' = Theriak. Een universeel tegengift met een buitengewone geneeskracht. Een medicament tegen allerlei ziekten, i.h.b. de pest. Samengesteld uit tenminste 80 verschillende grondstoffen die vaak zeer kostbaar waren.
32. *Poerbussen* : bussen waarin tot poeder gebrachte grondstoffen.
33. *Driakels voor de beesten* : theriak voor het vee, een veel goedkoper en eenvoudiger recept (zie ook 31). In dit verband is bekend het '*Teriaca rusticorum*', dat voornamelijk bestond uit knoflook (*Allium sativum* L.).
34. *Boschkens trocissen of pillen oft poeren* : bussen met trochiscus (platte ronde tabletten), pillen, poeren (poeder).
35. *Citrul* : watermeloen (*Citrullus vulgaris* Schrad.). Het zaad van deze grote vrucht werkte verkoelend, verfrissend en verzachtend. *Hertschoorn* : hertengewei (*Cornu cervi*). Geraspt, als gelei tegen koorts. Gebrande hertschoorn werkte samentrekkend en adsorberend.
36. *Laurenblaen* : laurierbladeren (*Laurus nobilis* L.). Maagversterkend en eetlustopwekkend.
37. *Thym* : echte thijm (*Thymus vulgaris* L.). Als hoestmiddel, maar ook 'om de pisse ende maandstonden te verwecken'.
38. *Keldersaet* : de giftige bessen (= saet) van de kelderhals, peperboompje (*Daphne mezereum* L.). Werkt sterk laxerend, braakwekkend en vruchtafdrijvend.
Gepelde garst : pargort (*Hordeum perlatum*). Werkt verkoelend en verzachtend.
39. *Cropcruyt* : zwart nieskruid (*Helleboris niger* L.). Een zeer sterk purgeermiddel.
40. *Lignum alowes* : aloeshout, paradijs hout (*Aloexylon agallochum*). Op gloeiende kolen smelt het als hars en doodt de wormen. *Bondel* : een bos, ook een pak.
41. *Cassia ligma* : Chinese kaneel (*Cassia lignea*), een soort kaneel, maar houtachtig, anders van kleur en smaak. Versterkend en samentrekkend.
42. *Sandele ruby* : rood sandelhout (*Pterocarpus santalinus* L.). Hartversterkend.
43. *Cardamonii* : Kardamom (*Elettaria cardamomum* Maton.). Werkt bij de 'Gebreken van Hooft, Maag en Lijfmoeder'.
44. *Roomsche pionieset* : pioenzaad (*Paeonia officinalis* L.). Bij nachtmerries.
45. *Spodium* : ook geheten 'ebur combustum', gebrande ivoor, olifantstand. Versterkend en samentrekkend.
46. *Nuces cipressie* : cupresnoten, van Cypreskuid (*Santolina chamaecyparissus* L.). Het zaad als wormmiddel.
47. *Semen saxyfragii* : zaad van Steenbreek (*Pimpinella saxifraga* L.). Bij klachten van blaas, nieren en milt.
48. *Suricx zaet* : zuringzaad, uit zuring (*Rumex acetosa* L.). Samentrekkende werking.
49. *Semen porseleyn* : porseleinzaad (*Portulaca oleracea* L.). Verkoelend bij ontstekingen.
50. *Harmondactuli* : hartjeswortel (*Hermodactylus tuberosus* Salisb.). Buikzuiverend.
51. *Spaensche noot* : wellicht is dit de Spaanse hazelnoot, vrucht van de hazelaar (*Corylus*

avellana L.). Hielp tegen de pest. 'Syn de lever seer nut en maecken de ghesonden seer haest vet'.

52. *Malloten* : melote bloemen, Akkerhoningklaver (*Melilotus officinalis* Willd.). Pijnstillend en verzachtend.
53. *Schottel met Comyn* : een schotel met komijnzaad. Komijn (*Cuminum cyminum* L.). Goed voor de vrouwen 'die gebaert hebben'.
54. *Boontgen boelwortel* : boontjes holwortel. Zaaddoosjes van de Pijpbloem (*Aristolochia longa* L.). Als afkooksel bij keel- en mondziekten.
55. *Licpotten* : likkepotten. Ondiepe potjes, waarin een preparaat met honingconsistentie, dat al likkend kon worden ingenomen.
56. *Mortier* : evenals de vijzel diende de mortier voor het fijnmaken van grondstoffen, met behulp van een houten stamper. Een mortier was altijd van aardewerk of bv. albast. De vijzel was altijd van metaal.
57. *Tarpenytyn* : terpentijn. Harsachtige balsem uit de stam van de lorkenboom (*Larix decidua* Mill.). Samentrekkend en zuiverend. Bij long- en nierziekten en huidproblemen.
58. *Suynesmout* : varkensvet. Als zalfbasis.
59. *Nagelen* : kruidnagels. Bloemknoppen van de kruidnagelboom (*Eugenia caryophyllata* Thunb.). *Gingevaer* : gember. Wortelstok (*Zingiber officinale* Rosc.) *Caniel* : kaneel. Bast van de kaneelboom (*Cinnamomum zeylanicum* Breyne). *Soethout* : zoethout. Wortel (*Glycyrrhiza glabra* L.). *Rompen* : rompennoot, muskaatnoot. Zaadkern (*Myristica fragrans* Houtt.). *Galiga* : galanga. Wortelstok (*Alpinia officinarum* Hance). *Sofferaen* : saffraan. Stempels van de krokus (*Crocus sativus* L.). De bovengenoemde 'welrieckende speceryen' hadden elk meerdere, specifieke geneeskrachtige eigenschappen. Zij werden in de 16de eeuw, naast andere grondstoffen verwerkt in recepten, als 'Aromaticum caryophyllatum', een gearomatiseerde likkepot, die de maag en het hart versterkte, tegen misselijkheid, braken en verrotting van de maag hielp, de spijsvertering stimuleerde en de winden oplosten (zie ook 21).
60. *Camomille* : echte kamille (*Chamomilla vulgaris*). Versterkend en koortswerend. *Viercruyt* : groene wrangwortel (*Helleborus viridis* L.). Vooral gebruikt bij het vee : het 'vuur' bij varkens bv.
61. *Raemtgen* : een houten stellage, waarin recepten werden bewaard in laadjes of vakjes.
62. *Grootste copere gegoten vysel* : deze stond meestal in de apotheek op een houten of stenen voetstuk en diende voor het fijn 'stoten' of 'stampen' van grote hoeveelheden drogerijen.
63. *Poerhuyskens* : Poederbusjes of strooibusjes. Voor het strooien van poeder over pillen, opdat deze niet aan elkaar kleefden.
64. *Evenaers of balanchen* : apothekersbalansen met koperen schalen. *Keulse gewichte* : gewichten, afgeleid van het Keulse pond (= 1/2 pond). Speciaal gebruikt in de 15de en 16de eeuw.
65. *Salfspaters* : zalfspatels. Spatels met een breed, metalen uiteinde (= *yseren schop*). Gebruikt bij de zalf- en pleisterbekleding. *Standaertgen* : een standaardtje, rekje, om de spatels op te leggen en onder bereik te hebben.
66. *Tinne maetgen* : tinnen maten van een pint (= 1 liter), een halve pint (= 1/2 liter) en een vierendeel (= 1/4 liter).
67. *Goudwicht* : schalen en gewichten om goud te wegen. *Schriftoor* : schrijfflessenaar.
68. *Clust boucgen* : een boek aan een ketting of met een slot.
69. *Gramatica greca* : griekse grammatica.
70. *Dispensarien* : receptenboek, waarin voorschriften waren opgenomen voor bereiding in de apotheek. Te denken valt aan het *Antidotarium Nicolai*, het *Licht der Apothekers* en het voorschriftenboek van Valerius Cordus. Boeken, die in de 16de eeuw in de Nederlanden verschenen en voor de receptuur onmisbaar waren.
71. *Zaet Gomme Lapides* : zaden, gommen, gesteenten. De Lapides, waaronder verschillende halfedelstenen, werden fijngemaakt en in de recepten verwerkt.
72. *Salfspan* : zalfpan. Zalven moeten homogeen en smeerbaar zijn. Daartoe werd het mengsel van geneeskrachtige stoffen in olie, vetten en/of was onder verwarming gesmolten in een ijzeren pan en tot beroering gebracht.
73. *Cantoor* : gesloten kast voor het opbergen van belangrijke papieren.
74. Een doosje, waarin een verklaring of getuigschrift, dat Mr Claes Corneliszn geschikt bevonden was om medicamenten klaar te maken.
75. *Slaper* : een rente- of schuldbrief.
76. Inventaris van de goederen van de weduwe van apotheker Cornelis Claeszn, die de vader was van Mr Claes Corneliszn. Gedateerd 23 mei 1565.

BIJLAGE 2

Clederen van Mr. Claes Cornelizn bevonden inde cleerkasse opte voor bovcncamer.

Eerst een wit fustyne wambas met twee swarte schoon fluwele mouwen (1).
Een witt canefasse wambas, met groff greyne mouwen (2).
Noch een nyeuwe swarte lakense slechte brouck (3).
Een schoone swarte lakense palsrock met mouwen geboort met fluwele (4).
Noch een swarte lakense palsrock sonder mouwen met fluwele passement geboordet.
Een doncker tenete schoone mans tabbert met damaste slippen (5).
Noch een swarte lakense langen tabbert met damast gevoert doctoors gewyse (6).
Een paar trypte toffelen (7).
Een swarte ronde bonet (8).
Een swarte dagelicx brouck.
Noch een swarte dagelicxe paltrock sonder mouwen.
Noch een ronde bonet met een fluwele capmutz (9).
Een swarte lange mantel met bay gevoert (10).
Een hellebaert (11).
Vyer nyeuwe hemden met een out hemdt.
Een dosyn noesdoucken.
Noch een rode fluwele beff met twee rode satyne voorstucken die voor opte hant gestaen hebben (12).
Noch een slaepmutz met twee capmutsen.

Annotatie Clederen Mr Claes Corneliszn.

1. *Wit fustyne wambas* : wambuis met een linnen-katoenen weefsel.
2. *Canefasse wambas* : wambuis van grof linnen. *Groff greyne mouwen* : mouwen van een wollenzijde weefsel.
3. *Slechte brouck* : eenvoudige, alledaagse broek. Het laken waarvan de broek was gemaakt was in die tijd het mooiste en duurste wollen materiaal.
4. *Palsrock* : ook wel paltrok. Bovenbuis, gedragen over een wambuis, een aansluitend lijf met aan de taille in brede plooiën aangezette schootpanden, tot even boven de knie. Wat de functie betreft, te vergelijken met ons vest. Mouwen waren vaak ook losse onderdelen.
5. *Tenete* : roodbruine kleur. *Tabbert* : tabbaard, ongetailleerd bovenkleed met mouwen. Lengte tot even onder de knie tot enkellang. Een tabbaard had lange mouwen, vaak met een split boven de elleboog, waardoorheen men de onderarm kon steken. Het kledingstuk hield het midden tussen een colbert en de jas van nu. *Slippen* : sjaalkraag.
6. *Doctoors gewyse* : een enkellange tabbaard met een zijden damasten voering, die langs de voor- en bovenkant en langs de sjaalkraag zichtbaar was. Gestudeerde doctores medicinae droegen een deftiger ambtskleding, vaak met zwart fluweel of bont afgezet.
7. *Trypte* : trijp, fluweel met een wollen pool.
8. *Bonet* : baret.
9. *Capmutz* : onder de baret gedragen om die passend te maken.
10. *Mantel* : een cape met kraag. *Bay* : baai, dik, grof wollen weefsel, meestal donkerrood.
11. *Hellebaert* : een wapen waarmee gestoken en gehouden kon worden : een strijdbijl aan een lange spies.
12. *Rode fluwele beff met twee rode satyne voorstucken voor opte hand*. Waar de kleding toen overwegend zwart was, konden de welgestelden zich veroorloven om een bef van rood fluweel en rood satijnen manchetten of ondermouwen te dragen. Dit was een teken van welstand omdat de rode stof nogal kostbaar was en stond bovendien heel deftig.

L'EXERCICE DE METIER D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE AUX PAYS-BAS

*D.A. Wittop Koning**

Etude comparative de l'état des recherches

Cela fait déjà quarante ans que le Cercle d'Histoire de la Pharmacie en Benelux fut fondé. Deux membres de la première heure sont encore en vie ; tous deux ont écrit un livre sur l'Histoire de la pharmacie de leur propre pays. Ce sont L.J. Vandewiele, avec son «Histoire de la Pharmacie en Belgique» (*Geschiedenis van de Farmacie in België*) (Beveren 1981) (1), et votre serviteur, D.A. Wittop Koning et son «Compendium pour servir à l'Histoire de la Pharmacie aux Pays-Bas» (*Compendium voor de geschiedenis van de Pharmacie in Nederland*) (La Haye, 1986) (2).

Partant de ces deux ouvrages, je tenterai de considérer ce qui a été accompli au cours de ces quarante années dans ce domaine et ce qu'il reste à faire dans les deux pays.

L'organisation des deux ouvrages est totalement différente. On peut toutefois distinguer des périodes déterminées dans l'un comme dans l'autre. Pour la période jusqu'à 1500, le Moyen-Age, Vandewiele se demande «Comment le premier apothicaire arriva-t-il dans nos contrées ?» En ce qui concerne la période que j'ai appelée «La Période Citadine» (1500-1800) il faut désormais introduire une différenciation, puisqu'en effet le Nord des Pays-Bas devint indépendant en 1648 par le Traité de Munster, tandis que le Sud restait sous la souveraineté espagnole. Lors du Traité de Rastadt en 1714, le Sud des Pays-Bas revint à l'Autriche. Par la suite, les deux pays, les Pays-Bas et la Belgique, furent soumis à la France (1795-1814).

Finalement les deux pays furent réunifiés en 1814 sous le Roi Willem I (Premier), puis, à partir de 1830, ils suivirent des destins séparés. J'interromprai donc mes considérations historiques à ce moment de l'Histoire.

Le plan des ouvrages cités plus haut ne se prête pas à ce discours inaugural. Au lieu d'une répartition par périodes qui inclurait le traitement pour chacune d'elles d'un certain nombre de sujets répétés, il paraît plus judicieux de comparer ces sujets au cours de l'ensemble de l'Histoire. Il convient alors de traiter les sujets suivants :

1. Les arrêtés des Autorités, telles que les règlements, les livres de prescriptions, les taxes, etc.
2. Le commerce des médicaments, comprenant le commerce de gros, les officines, incluant la croissance des lieux d'établissement, et l'apothicaire, sa formation, la règle du *numerus clausus*, les jardins des plantes médicinales, l'herboristerie.

D.A. Wittop Koning

*Inaugurale rede uitgesproken ter gelegenheid van de toekenning van de Sarton leerstoel van de geschiedenis der wetenschappen voor het jaar 1993/94 aan de Rijksuniversiteit te Gent (België) op 2 december 1993. Voor de Nederlandse tekst wordt verwezen naar *Pharmaceutisch Weekblad* 129 (29) ; 1994 : 740-5.

(1) VANDEWIELE L.J. *Geschiedenis van de Farmacie in België*. Beveren : Orion, 1981.

(2) WITTOP KONING D.A. *Compendium voor de geschiedenis van de pharmacie van Nederland*. Lochem : De Tijdstroom, 1986.

ARRETES DES AUTORITES

Réglementation

Avant que ne soient édictées, au cours de la période française, des lois s'appliquant à l'ensemble du pays, de nombreux endroits possédaient déjà depuis longtemps leurs propres réglementations locales dont la validité restait cantonnée au propre territoire. Ces statuts sont d'une importance capitale pour l'Histoire de la Pharmacie, surtout dans le domaine de l'Histoire comparée. Dans mon Compendium, j'ai effectué cette comparaison aussi bien que possible. Il apparaît ainsi que ces statuts ne sont pas l'invention des autorités locales, mais qu'ils sont empruntés, avec le reste, au droit d'une autre ville, dite «la ville mère». Des filiations entières ont ainsi vu le jour qui se ramènent, au sein de l'ancien droit du pays, à quelques familles correspondant à des régions : les familles du Brabant, du Sud du Comté de Hollande, de la Hollande centrale, du Pays d'Utrecht, de l'Overijsel, du Gueldre et de la Zélande. En Belgique on distingue en outre les familles flamande, anversoise et liégeoise.

La famille brabançonne trouve son origine à Louvain, la flamande à Utrecht. Bergen op Zoom (1530) appartient sûrement à la famille anversoise au travers de Breda, Amsterdam – à cette époque – (1519) à la brabançonne (Louvain) au travers de Haarlem, et Maastricht (1490) à une petite famille de l'Empire germanique non citée jusqu'ici de la ville d'Aix-la-Chapelle (3).

A. Guislain s'est chargé d'un travail préparatoire sur la Belgique en classant les articles les plus anciens des statuts par rubriques, soit en neuf catégories, ce qui rend possible le classement par familles (4).

Il est clair que les Pays-Bas ont reçu leurs premières réglementations de la Belgique actuelle, des familles anversoise et brabançonne en particulier (5). Dans mon article sur les statuts les plus anciens de la ville d'Ypres (6), j'ai fait apparaître qu'il est plausible qu'ils trouvent leur origine à Paris (1322) et qu'ils ont probablement été introduit à Ypres par Johan Yperman qui fit ses études à Paris (7).

(3) WITTOP KONING D.A. *De herkomst van onze pharmaceutische ordonnantiën*. Pharm. Tijdschr. België 1952 ; 29 : 77-81.

(4) GUISLAIN A. *Origine et évolution des premières réglementations pharmaceutiques en Belgique*. Bull. Kring Benelux 1964 ; 32 : 8-14.

(5) WITTOP KONING D.A. *De oudste pharmaceutische ordonnantiën van Antwerpen*. Pharm. Tijdschr. België 1952 ; 29 : 77-81.

(6) WITTOP KONING D.A. *De herkomst van de oudste leperse keur*. Farm. Tijdschr. België 1975 ; 52 : 62-6.

(7) PREVET F. *Les statuts et règlements des Apothicaires*. Parijs 1950.

(8) VANDEWIELE L.J. *Vergelijkende studie over de Collegia Medica in België*. Bull. Kring Benelux 1956 ; 14 : 4-27.

A la demande de l'Impératrice Marie-Thérèse, les professeurs de la Faculté de Médecine de Louvain établirent un projet de réglementation de l'exercice de la médecine pour l'ensemble du territoire des Pays-Bas autrichiens. Ce projet fut achevé en 1785, mais il ne fut jamais en exécution à cause des circonstances mouvementées de l'époque.

LES COLLEGES DES MEDECINS

Vandewiele (8) écrit : par Collège des Médecins il ne faut pas entendre le Collège des Médecins stricte, lequel en formait la direction, mais le Collège des médecins au sens large ; y sont alors inclus, les médecins, les licenciés en médecine, les apothicaires, les chirurgiens, les sages-femmes, les barbiers, les droguistes, mais aussi tous ceux qui avaient une occupation en relation avec la médecine, que ce soit dans un cadre légal ou non. Ces Collèges des Médecins

constituaient l'Ordre des Métiers de la Santé, ou, selon les mots de Marie-Thérèse: «un Corpus medicum ou Tribunal particulier pour la médecine».

Le Collège des Médecins au sens strict est constitué d'un nombre limité de personnes, sept en général ; selon les lieux ce sont exclusivement des médecins (Anvers, Bruxelles), ou bien des médecins, des apothicaires et des chirurgiens ayant à leur tête un représentant du magistrat.

Les compétences du Collège ne s'étendaient pas seulement au territoire de la ville où il avait été institué, mais sur toute la campagne faisant partie de la juridiction de la ville.

A une exception, les Pays-Bas ne connaissaient que le Collège au sens strict. Seule la Frise, connue pour son pouvoir centralisé, avait un Collège des Médecins provincial. Tous étaient constitués exclusivement de médecins.

Là, les médecins se considéraient supérieurs aux apothicaires ; ceux-ci sont «purement et simplement des famuli medicorum» (serveurs des médecins) (9).

En outre, aux Pays-Bas, le pouvoir du Collège des Médecins se limite à la ville.

A Amsterdam, les apothicaires furent tout d'abord membres de la Guilde de Saint-Luc qui exerçait la fonction de supervision. En 1637, la municipalité érigea un Collège des Médecins (10).

Dans de nombreuses autres villes, les dirigeants de la Guilde dont était membre l'apothicaire se chargeait également de faire exécuter les décisions des autorités.

PHARMACOPEE

En 1963, j'ai tenté de donner une définition du mot pharmacopée et j'ai suggéré alors une formule sobre : «Un livre de prescriptions établi par la loi» (11). Il n'est pas nécessaire que le livre ait été rédigé dans ce but, de sorte que l'Antidotaire, français d'origine, devint la Pharmacopée d'Ypres vers 1300 et ensuite d'Anvers (1517), d'Amsterdam et de Middelbourg. Le Dispensatorium de Valerius Cordus, allemand d'origine, deviendrait la Pharmacopée d'Anvers (1659), de Bruxelles (avant 1642), et pour le Nord de Middelbourg (1614) (12).

Vandewiele me compte pour cela parmi les «observateurs souples». Il écrit qu'à ce compte il faudrait également inclure parmi les Pharmacopées de Belgique le Dispensatorium Austriaco-Viennense (Bruxelles 1747), les Pharmacopées de Paris, de Londres, etc., mais à cette époque l'important n'est pas le pays, Belgique ou Pays-Bas, mais ce qui importe ce sont les villes qui prescrivent un ouvrage déterminé de manière contraignante, quel que soit son lieu de provenance, quel que soit le lieu où il a été rédigé. Daems et Vandewiele (13) donnent

(9) KULSDOM M.E. *Het collegium medicum te Leeuwarden*. Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde 1951 ; 95: 3039-49.

(10) WITTOP KONING D.A. *De voorgeschiedenis van het Collegium Medicum te Amsterdam*. Jaarboek Amstelodanum 1947 ; 41 : 51-8.

(11) WITTOP KONING D.A. *Was ist eine Pharmakopée ?* Festschrift G.E. Dann; Veröffentl. Int. Gesellschaft Gesch. Pharmazie 1963 ; 22 : 181-91.

(12) VAN DEN BERG W.S. *Een Middel-nederlandsche vertaling van het Antidotarium Nicolai*. Leiden 1917.

(13) DAEMS W.F., VANDEWIELE L.J. *Noord- en Zuidnederlandse stedelijke farmacopeeën*. Morsel : Itico / Joppe: Littera Scripta Manet 1955.

la définition suivante d'une pharmacopée : «Au sens historique, une Pharmacopée est un ouvrage, quel qu'en soit le titre, dans lequel, et pour les besoins de la préparation (officielle) de médicaments, sont formulées les prescriptions et les indications du ou des auteurs, lequel ouvrage était rendu obligatoire d'une façon quelconque par une autorité reconnue par les apothicaires et par les médecins, même si cette obligation n'est pas apparente dans son titre». Cette définition est tout à fait utilisable à condition que l'on en étende la portée de manière logique aux temps les plus reculés. Si l'on cherche à connaître quels livres de prescriptions étaient en usage dans les différentes villes des Pays-Bas et de Belgique, on n'est pas fondé à dire que ce sont alors des pharmacopées néerlandaises ou belges, ce sont des Pharmacopées locales ; les Pharmacopées nationales nous parviennent pour la première fois pendant la période française avec en tête la Pharmacopoea Batava en 1805.

Les villes qui acceptèrent plus tard l'Antidotarium Nicolai comme Pharmacopée, ne le firent certainement pas toujours sans y apporter des modifications. Ainsi, Anvers édicta en 1517 une série de prescriptions pour la préparation d'emplâtres et d'onguents, laissant en vigueur les indications de l'Antidotaire pour les autres préparations. L'Antidotarium est la Pharmacopée d'Ypres, mais uniquement par adjonction du nom de la ville où le livre avait force légale.

Bien entendu des modifications étaient apportées à la Pharmacopée au fur et à mesure du passage du temps. Dès 1921, Haver Droeze donne des listes de médicaments figurant dans les différentes éditions de la Pharmacopée d'Amsterdam et des éléments qui ont disparu à travers les âges (14). Il produit même une liste de «médicaments de l'Antidotarium Nicolai qui figurent encore dans la Nederlandse Pharmacopoe (Pharmacopée Néerlandaise) Edition IV (1905). Il subsiste encore trois composés issus de l'Antidotarium ; il s'agit de Mel rosatum, Oleum rosarum et de Oxymel simplex.

Il serait utile de collecter des données similaires concernant d'autres pharmacopées locales et d'essayer également de retrouver les raisons des disparitions, inactif, polypharmacie, apparition du médicament chimique et même de préparations de synthèse.

Dans l'édition fac-similé de la Amsterdamse Pharmacopée (Pharmacopée d'Amsterdam) de 1636, j'ai fourni quelques données sur la provenance à partir des Pharmacopées d'Augsbourg, de Cologne et de Londres, les trois livres dont se servait Nicolaas Tulp en plus de l'Antidotarium Nicolai pour ses préparations (15).

Le fait que les apothicaires d'Anvers étaient tenus de posséder un certain nombre d'autres livres de prescriptions (notamment ceux d'Amsterdam et de Paris) ne veut pas dire que ces autres livres avaient force de loi. C'est en attendant la Pharmacopoea Bruxellensis qui jouait ce rôle.

(14) HAVER DROEZE J.J. *Het Collegium medicum Amstelaedamense 1637-1798*. Haarlem : Erven F. Bohn 1921.

(15) WITTOP KONING D.A. *Facsimile of the first Amsterdam Pharmacopoea*. Nieuwkoop : 1961.

Middelbourg indique déjà bien plus tôt (en 1587) quels étaient les livres recommandés à côté du Dispensatorium de Valerius, à savoir la Pharmacopée de Rondelet (Montpellier), Le Dispensatorium Florentinum (Anvers 1561), la Pharma-

copoea Augustana de 1573 et le Coloniensis de 1565. La pharmacopée propre devait être rédigée à partir de Nic. Praepositus, de Mesua et de Cordus mais ceci n'eut toutefois pas lieu. Ceci ne fait néanmoins pas que tous ces livres constituent une pharmacopée ayant force de loi.

Le gouvernement autrichien a essayé de faire rédiger une pharmacopée pour l'ensemble de la Belgique afin d'évincer toutes les pharmacopées municipales. Mais on ne parvint pas à briser la résistance des villes. En 1773 l'ordre parvient aux Professeurs de Louvain de dresser une pharmacopée nationale. Ceux-ci choisirent le Dispensatorium Pharmaceuticum universale de l'Allemand Daniel Wilhelm Triller (Louvain 1781) (16).

Pendant la période française, le département des Deux-Nèthes produisit sa propre pharmacopée. En 1812 parut la Pharmacopoea manualis a consilio medico Praefecturae utriusque Nethae edita Antwerpia 1812. Elle restera la seule pharmacopée régionale de nos deux pays. Broekx (17) écrit : «Il est clair que les rédacteurs de la pharmacopée se sont surtout inspirés de la Pharmacopoea Batava qui était à la fois la plus nouvelle, la plus savante et celle qui présentait le mieux, dans tous ses détails, l'application féconde des connaissances chimiques à l'art de pharmacie».

L'édition à Amsterdam en 1742 et en 1775 de la traduction de la Pharmacopoea Bruxellensis sous le titre Brusselse Apotheek (Pharmacie Bruxelloise) constitue également un fait remarquable. Les pharmacopées autrichiennes prescrites en Belgique connurent également plusieurs éditions aux Pays-Bas, telles que : le Dispensatorium Pharmaceuticum Austriaco-Viennense de 1737, qui fut édité à Bruxelles en 1747 parce que l'édition autrichienne était épuisée. Cette édition était augmentée d'une annexe. Ce livre de prescriptions fut ensuite réédité à Louvain en 1774 et à Leyde en 1781 et 1786.

La seule traduction en néerlandais de la Pharmacopoea Austriaco-provincialis (1775) fut éditée à Rotterdam sous le titre : Apotheek der Oostenrijkse Staaten. Ces éditions aux Pays-Bas avaient probablement pour objet d'être utilisées sur place (18).

Taxes

Dans son étude sur les «Tarifs de médicaments» Guislain lie l'institution de taxes à la création des Collèges de Médecins (19). Vandewiele situe ce lien au niveau des villes qui possédaient leur propre pharmacopée. L'écart ne peut pas avoir été bien grand. Ainsi, Bruxelles en 1641, Anvers en 1661 et Gand en 1663 avaient toutes une taxe. Dans les Pays-Bas du Nord, il existe à la même époque des taxes à Amsterdam (1640), à Utrecht (1656), à Rotterdam (1661) (mutuelle) et à Dordrecht (1675). En 1668, Hulst utilisait apparemment la taxe d'Anvers (20). Zierikzee (1674) et Gand (1787) avaient une taxe Laborum.

D'autres taxes ne seraient plus instituées aux Pays-Bas par la suite. En Belgique en revanche en de nombreux endroits.

(16) VANDEWIELE L.J. *Een vergeten Belgische farmacopee. Het Dispensatorium van Triller*. Bull. Kring Benelux 1980 ; 60 : 47-54.

(17) BROEKX C. *Histoire du Collegium medicum Antwerpense*. Antwerpen 1858.

(18) WITTOP KONING D.A. *The Belgian Pharmacopoeas during the union with Austria 1714-1794*. Vorträge der Jubiläumshauptversammlung der Int. Gesellschaft f. Gesch. der Pharmazie Salzburg 1951. Salzburg 1952, 117-123.

(19) GUISLAIN A. *Les tarifs des médicaments en Belgique sous l'ancien régime*. Bull. Kring Benelux 1971 ; 43 : encarté.

(20) VANDEWIELE L.J. *Een Antwerpse taxe van medikamenten van 1668 te Hulst*. Bull. Kring Benelux 1986 ; 70 : 25-34.

Le lien tel que je l'avais supposé avec une politique d'établissement visant à donner à l'apothicaire une position de monopole ne s'est pas vérifié. Ceci aurait impliqué une protection du patient contre l'apothicaire ; mais il semble que ce fut plutôt une mesure pour lutter contre la concurrence réciproque.

Les taxes nous fournissent des prix au détail qui peuvent être comparés aux prix de gros et du marché, comme nous le verrons plus tard.

LE COMMERCE DES MEDICAMENTS

Commerce de gros

A la fin du 13ème siècle, Bruges devint le centre commerciale du Nord et rapidement (1317) les Italiens organisèrent une expédition annuelle vers les Pays-Bas. Ils apportaient à Bruges les produits de l'Inde et du Levant et emportaient les produits d'Allemagne et des pays baltes retour (21).

Les commerçants en gros d'épices etc. étaient également herboristes. Ils exerçaient leur métier à Bruges depuis la «Cruydhalle». Les Italiens établirent dans la ville la première Bourse de Commerce (22).

Après le déclin de Bruges au cours de la première moitié du 15ème siècle, Anvers prit sa place ; les Italiens déplacèrent leur bourse vers cette ville. Ceci perdurera jusqu'au siège de 1586. Anvers était alors ce que Bruges avait été au 14ème siècle et ce qu'Amsterdam deviendrait au 17ème, le pont ou se croisaient l'Europe septentrionale et l'Europe méridionale (23).

Dans son Histoire des Prix aux Pays-Bas, Posthumus a travaillé sur les prix de marchandises à la Bourse d'Amsterdam de 1585 à 1914 sur la base des cotations imprimées de la Bourse de Commerce d'Amsterdam (24). Ces marchandises comprenaient évidemment de nombreuses drogues et épices etc. J'ai repris ces données dans ma thèse de doctorat (25), mais Posthumus ne m'avait pas communiqué sa méthode d'exploitation des données. Lors d'un travail ultérieur il apparut que ces données étaient incomplètes et que la période était trop courte pour pouvoir tirer des conclusions. Les données postérieures à 1637 sont encore à exploiter. En ce qui concerne Anvers, de telles listes, éventuellement manuscrites, ne sont pas, ou plus, connues.

Après l'incorporation des Pays-Bas à la France, les droguistes (les herboristes) durent se faire enregistrer eux aussi.

J'ai publié avec A.I. Bierman les noms des droguistes exerçant le commerce en gros. Cet enregistrement a dû également avoir lieu dans les Pays-Bas méridionaux (26).

Cotes officielles

Outre les listes concernant les marchandises cotées à la Bourse

(21) WITTOP KONING D.A. *De geschiedenis van de groothandel in geneesmiddelen*. Pharm. Tijdschr. België 1954 ; 31 : 174-8.

(22) WITTOP KONING D.A. *De apotheek in de Middeleeuwen*. Mededelingen Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en schone kunsten van België, klasse der wetenschappen. 1960 ; 22 : n° 5. Bull. Kring Benelux 1960 ; 24 : 1-15.

(23) WITTOP KONING D.A. *De rol van Antwerpen in de geschiedenis van de pharmacie*. Pharm. Tijdschr. België 1955 ; 32 : n° 5.

(24) POSTHUMUS N.W. *Nederlandsche prijsgeschiedenis*. Leiden 1943.

(25) WITTOP KONING D.A. *De handel in geneesmiddelen te Amsterdam tot omstreeks 1637*. Purmerend : Muusses, 1942.

(26) BIERMAN A.I., WITTOP KONING D.A. *Herboristen. Een farmaceutisch deelberoep in Nederland onder de Franse wetgeving (1811-1814)*. Tijdschrift voor de geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek (GeWiNa) 1991 ; 14 : 1-13.

d'Amsterdam, des listes de prix des grossistes, des herboristes ont été conservées. J'ai rassemblé ce que je connais à ce sujet pour une conférence jamais publiée. Il s'agit tout d'abord de reconstructions fondées sur le «Livre des Dettes» de l'apothicaire Mylius (27) (décédé 1665) de la ville de Kampen couvrant des années 1655-1665 et '66 et sur le Grand Livre d'Antoni d'Ailly (1766-1825) pour les années 1819 et 1820 (28). Mylius a repris à la main trois listes de prix à la fin de son livre pour les années 1659 et 1660, dont la première porte le nom de Jan Pauw, droguiste près de la brasserie «De Swaen in de vergulde Pauw» (Le Cygne dans le Paon doré) à Amsterdam. 268 articles apparaissent ici.

E. Grendel a établi des listes de prix à partir de factures de l'Hôtel-Dieu de Gouda pour les années 1661 à 1674, 1714 à 1745 et 1746 à 1778 portant sur 211, 164 et 113 articles respectivement (29).

Lors de ma conférence citée plus haut, j'ai traité des listes de prix de :
F. Nieuwenhuis d'Amsterdam pour 1805 comprenant 221 produits, dont 100 chimiques et 121 galéniques ;
Mastenbroek et Gallenkamp d'Amsterdam pour 1877 ;
Zeeger Willem Mouton de La Haye pour 1877 ;
Veuve Elsen et Fils de Breda pour 1878, 1886 et 1887. La première liste comprenant 30 médicaments secrets (spécialités) dont la majeure partie est complètement tombée dans l'oubli, est d'un intérêt tout particulier.

Mon Collègue Geldof m'a fait parvenir une liste manuscrite de prix d'un apothicaire de Bruges.

Des listes de prix des fournitures d'apothicaires telles que la verrerie ont également été conservées. Des recherches supplémentaires devront encore être effectuées dans nos deux pays dans ce domaine. Une société telle que Hanon, de Liège, (1840/41) aura sûrement tenu des listes de prix elle aussi.

Commerce des médicaments

Le contenu des différentes pharmacopées ne nous fournit aucun aperçu sur l'importance de l'utilisation des médicaments qui y sont repris. On peut affirmer sans risque que la pharmacopée retardait d'une génération et que de nombreux médicaments étaient obsolètes depuis longtemps.

De même, les listes des prix des marchandises de la Bourse d'Amsterdam ne nous fournissent qu'une simple liste de matières premières avec les prix du marché en vigueur à ce moment. Les listes de prix du grossiste, de l'herboriste ou du droguiste indiquent une certaine sélection et les prix de gros qui en découlent.

Ce sont tout d'abord les listes établies à partir du Livre des Dettes de Mylius et des factures de l'Hôtel-Dieu de Gouda (30) qui donnent une image des quantités et des prix de détail. On pourrait déduire partiellement à partir de là l'importance de l'utilisation d'un médicament déterminé au cours d'une période donnée.

(27) WITTOP KONING D.A. *Bijdragen tot de pharmaceutische prijsgeschiedenis I*. Economisch Historisch Jaarboek 1958 ; 27 : 1-38. Bull. Kring Benelux 1958 ; 17 : 1-38.

(28) WITTOP KONING D.A. *Bijdragen tot de pharmaceutische prijsgeschiedenis II. Een viertal inventarissen van het pharmaceutisch bedrijf van A. d'Ailly uit de jaren 1799-1802*. Economisch Historisch Jaarboek 1961 ; 28 : 259-78. Bull. Kring Benelux 1961 ; 28 : 1-20.

(29) GRENDL E. *De ontwikkeling van de artseneijbereikunde in Gouda tot 1865*. Gouda : Koch & Knuttel 1957.

(30) Ibidem.

Il reste beaucoup à faire dans ce domaine ; on ne trouvera pas de si tôt des documents de la qualité de ceux de Gouda, mais il devrait tout de même y avoir d'autres factures détaillées que l'on puisse retrouver aux Pays-Bas ou en Belgique. Je pense par exemple aux factures de l'Hôtel-Dieu de Leyde, qui étaient tout aussi détaillées au début, bien que les factures originales n'existent plus comme à Gouda.

Il doit être possible de retrouver de tels documents en Belgique, ainsi que des listes de prix des fournisseurs.

Nous connaissons enfin les prix de détail à partir des taxes. Aux Pays-Bas, la comparaison de la faible quantité de documents n'a pas permis d'aboutir à un résultat, mais comme nous l'avons vu, la Belgique a connu davantage de taxes que les Pays-Bas.

Répartition des officines d'apothicaires

J'ai donné dans mon Compendium les premiers établissements d'apothicaires dans les différentes villes des Pays-Bas, répartis sur trois périodes, le Moyen-Age avec 27 lieux d'établissement, la période 1500-1800 avec une augmentation de 60 villes et de 1800 à 1865 avec une augmentation de 101 villes, soit un total de 188 villes où il y avait une officine. J'écrivais dès ce moment que des recherches plus poussées établiraient une ancienneté plus grande pour plusieurs établissements. Nous avons effectué des recherches dans les archives avec A.I. Bierman qui ont amené des modifications dans la classification chronologique. Nous avons effectué ensuite des confrontations avec l'importance de la population, de sorte qu'il devenait possible de calculer la population qui rendait possible un nouvel établissement au cours d'une période déterminée. Cette importance dans la population diminue au cours des années.

La population des différentes villes est empruntée aux travaux de A.M. van der Woude, qui a publié des listes pour les années 1525, 1675, aux alentours de 1750 et 1795, l'année où eut lieu le premier recensement national (31). E. Hélin a effectué le même travail sur la Belgique (32), mais en Belgique il n'y a pas eu un recensement de toute la population comme celle de 1795 en République Batave. Il existe en revanche le recensement de l'An IV (1796) pour le pays flamand et qui a été conservé dans le cas de 60 % des lieux. Des recensements ont été organisés au Brabant en 1755 et en 1784. Hélin avance néanmoins des chiffres pour Anvers, Gand, Bruges et Louvain et dans une moindre mesure pour Bruxelles.

(31) VAN DER WOUDE A.M. *Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden*. Algemene geschiedenis der Nederlanden 1500-1800 V. Haarlem : Fibula-Van Dishoeck, 1980 : 102-68.

(32) HELIN E. *Demografische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden 1500-1800*. In : Algemene geschiedenis der Nederlanden V. Haarlem : Fibula - Van Dishoeck, 1980 : 169-94.

La population d'Anvers croît de 12.000 à 50.000 âmes entre 1358 et 1527. C'est au cours de cette période que s'y installe le premier apothicaire, Wencelijn van Mechele. Cet apothicaire repose sur une population invraisemblablement élevée d'environ 30.000 âmes. Selon les critères néerlandais ceci suggère l'existence d'une apothicaire plus ancien et/ou la présence à ce moment de plus d'un apothicaire.

En ce qui concerne Bruges, nous ne disposons malheureusement que d'une estimation de la population pour la fin du 16ème siècle, à savoir entre 26.000 et 27.000 habitants. Vandewiele indique qu'entre 1576 et 1596 six apothicaires apparaissent dans les documents. Ceci reviendrait, toutes précautions gardées, à une officine d'apothicaire pour 4.000 à 5.000 âmes, ce qui correspond à son tour aux données de cette période pour les Pays-Bas.

En ce qui concerne Gand, nous ne disposons que de chiffres de la population du début du 17ème siècle, à savoir entre 1606 et 1615, indiquant 31.073 âmes. Vandewiele a connaissance pour cette période de trois apothicaires tout au plus, ce qui correspondrait à un pour 10.000 habitants, ce qui semble plutôt faible.

En ce qui concerne la capitale Bruxelles, Hélin ne dispose que des chiffres de la population de 1755 ou après, à savoir 57.854. Vandewiele signale qu'en 1649 il y avait déjà 26 apothicaires. Bien que ces chiffres ne soient pas comparables, ils reviendraient à un pour 2.200 habitants, ce qui n'est d'ailleurs pas si mal pour la ville principale.

Mons, Tournai, Ypres, Louvain, Malines, Diest, Tirlemont, Saint-Trond, Hasselt, Tongres et toutes les villes du bord de Meuse (Dinant, Namur, Maastricht, Ruremonde et Luxembourg) plafonneraient au niveau moyen en 1770 ; ce n'est que plus tard qu'il y eut une reprise.

Nous connaissons les chiffres pour les villes néerlandaises de Maastricht et Ruremonde, à savoir :

	Maastricht	Ruremonde
1750	15-20.000	2.500-5.000
1795	17.963	3.788

Il n'en ressort pas une grande croissance (33). En 1803 Maastricht avait 14, Ruremonde en avait 2, ce qui revient à 1 sur 1300 et sur 1900 respectivement.

Dans sa thèse, Guislain donne les chiffres de la population du département de la Dyle avec le nombre d'officines d'apothicaires (34). La division donne une officine pour 1500 âmes, ce qui correspond aux chiffres de cette époque pour le Nord des Pays-Bas. Il y avait alors, dans ce département, 14 villes possédant une officine.

Il est possible de dresser une liste provisoire des premiers établissements en Belgique à partir du livre de Vandewiele. Cette liste va de 1269 à 1770 et porte sur 32 villes, dont 11 avec un établissement avant 1500. Cette liste est de très loin incomplète.

(33) JASPERS PATHM. *De ontwikkeling van de pharmacie in Limburg gedurende de Franse tijd (1794-1814)*. Venlo : Dagblad voor Noord-Limburg NV, 1966.
 (34) GUISLAIN A. *Contribution à l'Histoire de la Pharmacie en Belgique sous le Régime français (1794-1814)*. Bruxelles : Dioncre 1959.

1269	Louvain	Johannes dictus de Lyra.
1285	Bruges	Petrus apothecarius de Montpellier
1292	Ypresstatuts	
1298	Malines	Franciscus Floret
1302	Tournai	Jakemin l'apoticare
14 ^{ème}	Roesselaere	–
1337	Liège	Maistre Pirre li apotikaers
1379	Gand	Martin van Sycleir van Pavye
1398	Mons	Raoul Kierpette
1421	Bruxelles	–
1499	Anvers	Wencelijn van Mechele
1530	Tirlemont	–
1540	Audenarde	Raes vander Brugghe
	Tongres	Herman Stas
1562	Hoei	Nicolas Forre
1627	Zottegem	Judocus Bauwens ou baseler
1629	Geraardsbergen	Maître Nicolaes van der Haghen
1664	Ostende	Theodoor Doens, Jacques Casteleijn
1675	Namur	–
1677	Dendermonde	–
1683	Courtrai	Jan Gillon
1704	Maaseik	J. Engelbert Langbeen
1713	Hasselt	Frans Coninx
1724	Assenede	–
18 ^{ème}	Saint-Trond	Trudo de Woude
1733	Turnhout	–
1741	St-Nicolas	–
1752	Alost	–
1759	Charleroi	Joseph Thibaut
1765	Binche	–
1768	Aat	–
1770	Nieuwpoort	Antoine van den berghe

D'autres données fournies par Vandewiele suggèrent encore 24 autres lieux présentant des indices de l'existence d'une officine d'apothicaire, 3 lieux où il y avait un Hôtel-Dieu, 12 avec un numerus clausus en 1768 ; le fait qu'un lieu fasse partie du ressort du Collegium medicum d'une ville voisine n'implique pas forcément, à mon avis, qu'il y avait une officine d'apothicaire dans ces sept lieux.

Je ne vous lirai pas cette liste, mais j'en citerai quelques faits. A Binche et en Aat il y avait respectivement en 1765 et '68 deux et quatre officines, ce qui suggère des établissements antérieurs avec une seule officine. Le nom de l'apothicaire est donné pour 21 villes.

Quelques uns de ces noms nous fournissent une indication quant à l'origine de l'apothicaire. Johannes dictus de Lyra, 1269, de Louvain, est probablement originaire de Lierre, mais nous ne savons rien sur la pharmacie à Lierre.

Petrus Apothecarius de Bruges, 1285 venait de Montpellier et Martin van Sycler de Gand, 1379 de Pavie, des lieux où il y avait déjà des officines d'apothicaires avant qu'il n'y en ait chez nous. En 1357, Diedric van Brunswijc, apothicaire d'Utrecht, devint bourgeois de Bruges. Serait-il venu de Brunswick en passant par Utrecht ? Aux Pays-Bas, nous ne disposons pas d'indications de cette sorte, Asperen et Jutphaas ne sont probablement que des lieux de naissance.

En ce qui concerne Tirlemont, on peut faire remonter le premier établissement à 1530, la date de la plaque murale avec «Le Mortier» (35). Nous avons en effet rencontré à Flessingue des épitaphes de Reynier van den Putte Apothecaris, né à Tirlemont, âgé de 82 ans, décédé le 31 mars 1616 et de son fils Pieter lequel est décédé le 15 juillet 1655. Probablement Reynier s'est enfui depuis la Belgique avec sa famille vers Flessingue en 1585 (36).

Partant de l'officine, nous en sommes ainsi arrivés à l'apothicaire. Mais avant de passer à ce sujet, il convient encore de citer l'officine municipale.

L'officine municipale

Les officines municipales, correspondant à un type de gestion où l'officine est la propriété de la ville, existent dans de nombreuses villes du Nord de l'Allemagne, la plus ancienne étant Lüneburg en 1475 (37, 38). On admettait en Allemagne que ce type de gestion pourrait bien être d'origine néerlandaise. Il existait en effet une officine municipale dans la ville hanséatique de Kampen dès 1470, mais elle n'exista que pendant un an ce qui fait qu'à mon avis il convient quand même d'en situer l'origine dans le Nord de l'Allemagne. Par exemple à Brême ou à Lübeck. Jusqu'au règne de Charles-Quint, le Nord des Pays-Bas était orienté vers l'Allemagne. Des officines de cette sorte n'auront donc certainement pas existé en Belgique.

Les apothicaires et les pharmaciens

Les noms des apothicaires d'avant 1800 doivent être réunis avec beaucoup de patience à partir de sources manuscrites et imprimées.

À l'époque française, toutes les personnes exerçant un métier de la santé devaient se faire enregistrer, et tous les ans une «Liste Générale» était publiée par département. Nous en avons retrouvé un exemplaire pour les différents départements dans les archives. En Belgique, nous disposons des listes pour les départements de la Meuse inférieure, de la Dyle et des Deux-Nèthes. Les autres doivent se trouver aux archives provinciales et autrement elles existent à Paris.

En 1818, après la période française, ces personnes ont dû se faire enregistrer de nouveau et des listes imprimées étaient publiées tous les ans, en Belgique jusqu'en 1830, aux Pays-Bas bien plus longtemps.

(35) SEGERS E.G. «De Mortier» La plus ancienne pharmacie privée de Belgique ? Bull. Kring Benelux 1958 ; 16 : 1-2.

(36) WITTOP KONING D.A. Een serie majolica apothekerspotten uit de bodem van Vlissingen. Antiek 1992 ; 27 : 79-81.

(37) ARENDS D. Zur Geschichte der Ratsapotheke Lüneburg. Pharm. Rundschau 2 : 147-51.

(38) WITTOP KONING D.A. Die Ratsapotheke in den Niederlande. Pharm. Rundschau 1961 ; 3 : n° 3.

Pour les Pays-Bas, A.I. Bierman, M.J. van Lieburg et moi-même avons réuni 4000 pharmaciens dans notre «Biografische Index van Nederlandse apothekers tot 1867» (Index biographique des apothicaires et pharmaciens néerlandais jusqu'en 1867) (39).

En Belgique une documentation importante a déjà été réunie par R. Aernouts (40, 41) pour Anvers (1516-1792), par Chr. de Backer (42) pour Gand (Moyen-Age), par A. Guislain (43) pour Bruxelles (1651-1793), par R. van den Heuvel (44) pour Malines, etc. Il conviendrait de coordonner ce travail de façon à pouvoir disposer plus aisément des données concernant les apothicaires et les pharmaciens.

Le numerus clausus

En ce qui concerne la Belgique, une limitation du nombre des apothicaires a lieu en 1647 à Malines ; il semble d'ailleurs que cette règle joue en de nombreuses villes de la province du Hainaut, avec comme ville la plus importante Tournai (45).

Aux Pays-Bas cette question a été peu à l'ordre du jour. Nimègue fait une tentative en ce sens en 1644. Au siècle suivant c'est Groningue qui institue un numerus clausus (1729) ; à Delft, La Haye et Leeuwarden la tentative ne fut pas menée à bien.

Outre les apothicaires d'officine il y en a eu d'autres, comme les apothicaires de la Cour, les apothicaires militaires de l'armée et de la marine et l'apothicaire provincial.

Les apothicaires de la Cour

En Belgique, Charles-Quint avait Van der Linden et Andries comme apothicaires de la Cour.

Dès le règne d'Albrecht de Bavière (1358-1404) les Pays-Bas ont connu comme apothicaire de la Cour Colaert van Balustre. Pendant le Stadhoudérat il existait des apothicaires de la Cour ; ils ont fait partie du cortège funèbre de Frederik Henrik, de Guillaume IV et d'Anne de Saxe (46). On a conservé un livre de recettes qui circulait parmi les apothicaires de La Haye pendant la période allant de 1792 à 1820.

Les apothicaires militaires

Dès 1624 l'armée des Provinces-Unies avait un apothicaire de campagne, l'amirauté dès 1599. De 1585 à 1701 la Belgique a connu un hôpital militaire à Malines auquel était probablement rattaché un apothicaire (47).

(39) BIERMAN A.I., VAN LIEBURG M.J., WITTOP KONING D.A. *Biografische index van Nederlandse apothekers tot 1867*. Rotterdam : Erasmus Publishing, 1992.

(40) AERNOUTS R. *Antwerpse apothekers 1516-1623*. Antwerps Farmaceutisch Tijdschrift 1966 ; 44 : n° 12, 1-8.

(41) AERNOUTS R. *Antwerpse apothekers 1623-1792*. Antwerps Farmaceutisch Tijdschrift 1964 ; 42 : n° 9, 1-14.

(42) DE BACKER C.M.E. *Farmacie te Gent in de late Middeleeuwen*. Hilversum : Verloren 1990.

(43) GUISLAIN A. *Les Apothicaires bruxellois*. Revue de Médecine et de Pharmacie 1962, 1963.

(44) VAN DEN HEUVEL R. *Mechelen en de Farmacie*. Mechelen : De Eendracht, 1962.

(45) GUISLAIN A. *Limitation des pharmaciens en Belgique sous l'ancien régime*. Bull. Kring Benelux 1961 ; 27 : encarté.

(46) BOSMAN-JELGERSMA H.A. *De functie van de hofapotheker*. Pharm. Weekbl. 1981 ; 116 : 1373-9.

(47) VAN ITALLIE E.I. *Uit de geschiedenis der militaire pharmacie in Nederland IV. Over de militaire apothekers*. Pharm. Weekbl. 1939 ; 76 : 349-69, 397-416.

Les apothicaires provinciaux

L'apothicaire provincial était désigné par l'amirauté dans les villes portuaires où arrivaient les malades et les blessés. La Frise avait un apothicaire provincial qui était le fournisseur des prisons (48).

Artis pharmaceutica doctor

Il s'agit des médecins qui, après leur doctorat en médecine, pouvaient présenter une thèse de doctorat et devenir Artis pharmaceutica doctor. Il y en eut une huitaine aux Pays-Bas, mais aucun n'exerça la pratique de la pharmacie (1818-1867). Ceci a donc également été possible en Belgique jusqu'en 1830 ; j'en connais trois parmi ceux-là, à savoir Dam de Bruxelles (5 juillet 1818), J.T. Bonarts de Zoutleeuw (26 juillet 1819), et P.J. Hensman de Louvain (3 août 1825). Tous les trois ont soutenu leur thèse à Louvain.

Les jardins

Jadis, chaque apothicaire avait son jardin où il faisait pousser des herbes, mais seuls quelques uns ont tenté d'y faire pousser des plantes exotiques. Le premier qu'il faut citer est Peter van Coudenberg qui posséda le premier jardin de plantes privé de toute l'Europe (1548). En Belgique on peut encore citer Jan Hermans de Bruxelles en 1640. Nous pouvons citer quelques noms pour le Nord : N. Dumsdorf (1630-1701) à Amsterdam, Henricus Muntingh (1583-1658) à Gronique, Jacobus Mylius (1641) à Kampen, Willem Jaspersz Parduyn à Middelbourg (1593), Christiaan Porret (1554-1627) et Antonius Gaymans (1632-1680) à Leyde, Johan Sticker (1630-1701) à Breda et Reynie van de Putte à Flessingue. Le célèbre médecin Mathias de l'Obel (1538-1616) donne son appréciation sur l'officine de ce dernier apothicaire, originaire de Tirlemont, dans son «Leytsman ende Onderwijser der Medicijnen» (Guide et Instruction de la Médecine) (Amsterdam 1614) (49). Il écrit : «Reynier van de Putte qui de même assortit mieux et plus richement son officine et son jardin de plantes médicinales que tout autre en Zélande». Le médecin de l'Obel partit s'installer aux Pays-Bas tout comme Clusius et Dodoens. Ceci provoqua chez Vandewiele, dans un accès de tristesse, l'affirmation suivante :

«Ainsi en alla-t-il de toute l'intelligentsia des Flandres ; ils émigrèrent vers le Nord des Pays-Bas qui s'était libéré par les armes ou vers l'étranger. La renaissance avec toute sa splendeur, toutes ses grandes promesses, devint ainsi pour les Flandres un saignement à blanc, une misère intellectuelle que nous avons à peine surmontée quatre siècles plus tard».

Les herbiers

Vandewiele se fixe une limite dans le temps à l'année 1600 de sorte que «de telles plantes séchées ou conservées d'autre manière, comme on les conserve dans les bibliothèques et les musées d'Histoire naturelle, ne font pas partie de l'étude».

(48) WITTOP KONING D.A. *De lands-apotheker*. Pharm. Weekbl. 1986 ; 121 : 301-4. Bull. Kring Benelux 1986 ; 70 : 19-21.

(49) WITTOP KONING D.A. *Mathias de l'Obel en zijn betekenis voor de pharmacie*. Pharm. Tijdschr. België 1951 ; 28 : 36-41. Bull. Kring Benelux 1951 ; 1 : 1-6.

Aux Pays-Bas, l'herbier de Jan Ingehousz est conservé au musée de Breda. L'herbier national de Leyde possède une grande quantité de matériel qui provient à l'origine d'apothicaires. Il reste toutefois à dresser la liste nominative des apothicaires.

Les guildes et les Saints Patrons

Les guildes des sept arts libres, dont pouvait être membre quiconque savait lire et écrire, étaient la plupart du temps dédiées à Saint Luc (Amsterdam, Zwolle, La Haye).

Parmi les autres Saints Protecteurs : Saint Nicolas pour les guildes des marchands et les Saints Côme et Damien pour les guildes de chirurgiens (50).

Après la réforme les protecteurs deviennent Apollon pour Rotterdam et La Haye, Esculape pour Amsterdam et Alkmaar, Hygiène pour Haarlem et Delft et Hippocrate pour Flessingue.

(50) ELAUT L. *Kosmas en Damiaan in de Beneluxlanden*. Scientiarum Historia 1968 ; 10 : 13-30.

Prof. dr. D.A. Wittop Koning
Amsterdam.

Zwolle 5/95

DE ANTWERPSE APOTHEKERSPOT

Leonard De Causmaecker

Lezing gehouden op de najaarsbijeenkomst van de Kring in oktober 1994 te Bad Bentheim - Duitsland.

1510. Antwerpen was de eerste stad, benoorden de Alpen, waar apothekerspotten in plateel werden vervaardigd. Dit was niet toevallig, integendeel, er was een samenhang van omstandigheden die we achtereenvolgens zullen trachten in verband te brengen. Er was vooreerst het teveel aan pottenbakkers en het gebrek aan bestellingen in Italië dat de ambachtslui deed emigreren naar het noorden, en in eerste instantie naar Antwerpen. Niet zonder reden, want op dat ogenblik was het vooruitzicht voor Antwerpen, als handelsmetropool, veelbelovend. Te meer, daar het Zwin sterk aan het verzanden was, waardoor Damme, Brugge en Sluis als havensteden voor maritiem verkeer dreigden uit te vallen. Het feit dat er nog een halve eeuw dient gewacht te worden alvorens Mercator met cartografie aanving, verklaart de ontstentenis van een kaart waarop het toenmalig Zwin staat afgebeeld ; van geen enkel deel van Europa trouwens zijn zoveel kaarten gemaakt, maar geen streek tevens, was aan zoveel verandering onderhevig. Als derde reden, waarom de voorkeur op Antwerpen viel, zal wel het feit geweest zijn dat grondstoffen zich ter plaatse in overvloed bevonden.

Men kan zich afvragen : bestond er voordien geen aardewerk in Antwerpen ? Zo ja, was er wel nood aan een nieuw soort aardewerk, plateel genoemd ? De annuntiatie taferelen van de Vlaamse Primitieven uit de XVe eeuw, geven hierop een duidelijk antwoord. De kruikjes, waarin de witte lelie, *Lilium Candidum*, als symbool van maagdelijkheid, werden afgebeeld, waren meestal met geel loodglazuur overtrokken. Die loodglazuurlaag was doorzichtig en derhalve niet zeer geschikt voor decoratieve beschildering. Een ander nadeel was de permeabiliteit. Het 'niet' ondoorlatend zijn van voorraadspotten, was voor de pharmacie een belangrijke hindernis. Hier bracht het plateel een onverhoopte uitkomst. Met lood te vervangen door tin, werd een helder wit glazuur bekomen, dat zich uitermate leende tot versiering. Dit bekomen plateel was waterdicht, sierlijk van uitzicht en beantwoordde volkomen aan de eisen voor ideale bewaring van geneesmiddelen in de apotheek. Gedurende bijna vier eeuwen werd het voorkomen van de officina erdoor bepaald.

Men kan stellen dat de pharmacie en de faïence in symbiose leefden. Apothekers beschikten over mooie voorraadspotten. De plateelbakkers hadden er goede klanten aan. In gans West-Europa kwam de faïence erdoor tot hoge bloei. Eigenlijk is gans de geschiedenis van het plateel nauw verbonden met het hartstochtelijk zoeken om de betoverende pracht van het porselein uit het Verre-Oosten te evenaren. Zin voor wetenschap, bevestiging van het individu, stuwden de alchimisten en pottenbakkers uit de renaissance, op zoek naar middelen om het Chinese porselein te imiteren.

Etymologisch is porselein afgeleid van 'porcellana' een Latijns woord voor een porseleinachtige schelp, waarvan Gesner, een naturalist uit de XVIe eeuw nog beweerde dat de schelp zo genoemd werd omdat daaruit porselein werd gemaakt ! Niettegenstaande Alfonso II in Ferrara en Francesco I in Firenze erin geslaagd waren een soort porselein te vervaardigen, doch het geheim niet divulgeerden, duurde het nog tot in 1708, vooraleer Böttger in Meissen, het eerste hard porselein in Europa heeft vervaardigd. Het niet bekende middel om tot het beoogde doel te geraken was de grondstof 'kaolin' of porseleinaarde, waarvan de vindplaats Kangsi in China was. Het woord 'kaolin' is afgeleid van het Chinees 'Kao' (hoog), 'Ling' (berg).

In de XVIe eeuw werd dit primitieve aardewerk «geleyserswerk of galyerswerk» genoemd. Vermoedelijk is de oorsprong van die naam in verband te brengen met de grondstof klei (= glei) : gleisen, schitteren of blinken. Verkeerdelijk werd dit woord ook gekoppeld aan vaartuigen of galeien, die aanvankelijk Spaans en Italiaans aardewerk naar de Nederlanden verscheepten. De Fransen, niet zo gevoelig voor vreemde talen, klampen zich hardnekkig vast aan «galères» waarmede ze, zowel de vaartuigen als het aardewerk bedoelen. Misschien werden ze hiervoor misleid door gelijkaardige aanduiding voor porselein uit China aangevoerd. Namelijk «kraakporselein» genoemd naar de Portugese schepen «carraças» waarmede het in Holland werd ingevoerd, op 't einde van de XVIe eeuw, de WanLi periode.

Het primitief plateel noemt men ook «majolika» ; deze benaming vindt haar oorsprong in de Toskaanse benaming van het eiland Mallorca in de Middellandse Zee. Langs daar werd het met tin overdekt aardewerk uit de Arabische wereld verhandeld naar Spanje en Italië. We mogen terloops niet vergeten dat het ook aan de Arabieren te danken is dat de Griekse kennis van geneesmiddelen tot ons is doorgedrongen. In Toledo en Salerno werden hun werken uit het Arabisch vertaald in het Latijn. Zonder hen was dit cultureel patrimonium in de vergetelheid geraakt en reddeloos teloor gegaan. In de Latijnse benamingen van planten is meestal nog de Griekse afstamming te bemerken. Dodoens besteedt veel aandacht aan etymologie, hetgeen aan zijn kruidboeken een pittig humanistisch karakter verleent. Zou iemand, waar het om aardewerk gaat, onverschillig kunnen blijven, overwegend dat, volgens het Scheppingsverhaal in het boek Genesis, ook de mens zijn ontstaan te danken heeft aan klei ? Zelfs de Koran oppert hetzelfde denkbeeld, op twee verschillende plaatsen. «Wij hebben de mens geschapen uit slib, door klei tot een vorm te boetseren» en «God heeft de mens gemaakt van aarde, dezelfde die de pottenbakker aanwendt.»

De eigentijdse Italiaan Piccolpasso licht ons uitvoerig in, met zijn boek «I tre libri dell' arte del vasajo» verschenen in 1547, over grondstoffen en procédés bij het vervaardigen. Antwerpen wordt er expliciet vermeld. De potaarde werd er uitgegraven, in tegenstelling met Lyon waar aan de oevers van de Rhône het slib werd vergaard. Klei is een grondsoort met colloïdaal karakter en wordt, wanneer gekneet met water, zeer plastisch. In de geologie noemt men de kleiformatie in onze streek : Rupeliaan. Deze laag is ontstaan tijdens de Oligoceen, zowat vijftien miljoen jaar geleden. Tijdens een transgressie werd, in een zeer diepe zee, een tot 100 m dikke laag Boomse klei afgezet, die nu nog dagzoomt in Boom en in

het land van Waas. De Lange Leemstraat (leem = klei) is nog een aanwijzing van een vindplaats te Antwerpen.

Het specifiek element dat plateel onderscheidt van het overige aarde-werk is tin. In een kanttekening bij Picolpasso leest men «Stagnio Fiandresco, plumbo Tedesco» d.i. Vlaams tin, Duits lood. Dit kantschrift is te begrijpen als volgt : van Zuid-West-Engeland uit het verste punt van Cornwall, werd de delfstof Cassiteriet (Κασσιτερος (Gr. = tin) aangevoerd in Antwerpen, als transiethaven. Dat aldus tin in overvloed beschikbaar was, belette niet dat ook oud tin gerecupeerd werd. Want met de opkomst van het plateel werd het tafeltin snel vervangen. Op reis in Italië schreef Montaigne in zijn dagboek : «Als tafelservies vind ik het plateel beterkoop en verkieslijk boven het tingerei, dat men aantreft in de Franse herbergen, hetwelk daarenboven nog morsig is.» Maar gelijkaardig commentaar verneemt men in de Vlaamse folklore van die tijd.

«Tinneborden zijn niet goed, omdat men ze schuren moet, maar een bord van porselein, wordt van 't wassen wit en rein, daarom zet vrij op deze dis, een bord dat wel geschilderd is.»

Juist omwille van dit tin glazuurlaag was het plateel zeer geschikt om veelkleurig versierd te worden. Dit gebeurde met metaaloxiden. Als blauwe kleur werd het cobalt aangewend, dat langs Venetië uit Perzië kwam. Het beste cobalt had een paarse schijn. Het mangaanoxiede, als bruinsteen uit Toscanië aangevoerd, leverde de purpere kleur. Het groen bekwam men uitgaande van oud koper. Het geel werd verworven uit antimoonoxiede afkomstig uit Siënnà. Als oranje gebruikte men ijzerroest. Het beste was het afschrapsel van oude scheepsankers. Rood treft men nooit aan bij het primitief Antwerps plateel. Nadat de pottenbakker op de draaischijf de potten heeft gemodelleerd, laat hij deze een veertiental dagen drogen tot vormvastheid. Pas dan ondergaan ze een eerste bak, die men aanduidt met de contradictorische naam 'biscuit' (bis = tweemaal, cuit = verleden deelwoord van het Franse cuire = bakken). Eigenaardig genoeg treft men diezelfde anomalie aan bij het dessertgebak. Nu eerst wordt de tinlaag aangebracht. Men laat ze even opdrogen, waarna de versiering volgt. Niet de minste correctie is nu nog mogelijk.

Het bakproces veronderstelt de voortdurende aanwezigheid, bij een grote zandloper, om het verloop in de oven gade te slaan, en dit gedurende 18 uren. Toen beschikte men nog niet over steenkool, voor het bakken van het plateel. Dat was slechts het geval vanaf de XIXe eeuw. Evenmin kwam turf in aanmerking, hoewel dit op grote schaal werd ontgonnen in de Schelde-polders. In de oven moest een temperatuur bereikt worden van 800 tot 900 graden Celsius. Om die witte gloed te bereiken gebruikte men achtereenvolgens droog beuken-, eiken- en berkehout. In de omgeving van de pottenbakkerijen waren de milieu-problemen reeds voorhanden. Verstoring van de natuur door ontbossing, brandgevaar in de steden met houten huizen. Rond die tijd werden om diezelfde reden de glasblazerijen van Venetië gedwongen om te verhuizen naar het eiland Murano. Anderszins bood het plateel het voordeel dat het niet moest besprenkeld worden in gloeiende toestand met keukenzout om een glazuurlaagje te bekomen, zoals bij het steengoed het geval was. In de omgeving van Keulen was er

indertijd ernstige luchtbezoedeling door vrij gekomen chloorgassen, te vergelijken met de schadelijke stoffen ontstaan uit bepaalde soorten plastic in de verbrandingsovens, tegenwoordig.

De productie van Antwerps plateel is van betrekkelijk korte duur geweest. De tijdsspanne tussen het verschijnen en verdwijnen van de Antwerpse apothekerspot bedraagt amper een eeuw, waarin men slechts twee stijlrichtingen kan onderscheiden. Het eerst tijdperk is gekenmerkt door een overwegende Italiaanse invloed, afgestemd op de late quattrocento en de vroege cinquecento-stijl van voorname Italiaanse majolika-steden, Faenza en Venetië. De uitgeweken Italiaanse pottenbakkers wendden dezelfde procédés aan, verwerkten dezelfde grondstoffen, hielden zich aan dezelfde vormen, decor en kleurencombinatie. Hoe zou iemand dit Antwerps plateel kunnen onderkennen van het Italiaanse, en het met zekerheid kunnen toewijzen ? Hier ligt voor de pharmacie-historicus een braakland, dat hij ontginnen moet. Welk spoor dient gevolgd te worden, welke tactiek moet toegepast worden ?

Om de inhoud te herkennen dragen apothekerspotten een opschrift (zie tabel). Van elk van de Antwerpse apothekerspotten, de vermeende inbegrepen, wordt nagegaan of de geneesmiddelen die ze bevatten, voorkomen in de hier te lande gangbare naslagwerken. Als bijzonderste noemen we : Johannes Placotomus-Pharmacopoea 1560, Carolus Clusius-Antidotarium 1561, Pharmacia Antverpiensis 1661. Deze drie werken zijn in het Latijn, in Vlaanderen de taal der wetenschappen tot in de XVIIIe eeuw.

TABEL 1
OPSCHRIFTEN VAN ANTWERPSE APOTHEKERSPOTTEN

S D CHICORE S	S DE LIMONB	S DE SUCC ACETOS	S CAPIL
CONS ABSYNTHY RO	S MIRTINUS	S DE ABSINTHO	A SCABIOSAE
CONSER MAIORANE	S ROSARUM SOL	DIAPRUN COMP	P MASTICHE
ROB CERAS	S DE SUCCO ACETOSE	T DE CAMPHORA	T DE SUCCIN
GARIOPHIL CONDITI	S DE EPITHYMO	YERA PICRA	U DE LACCA
CONSERVA ANTHOS	S DE NYMPHAEAE	METRIDATUM	T CAMPHORA
ROB DE RIBES	S DE EUPATORIO 1620	SIE DE FUMARI	DIAPRUNUS S
CONS ABSYNT	S PAPAVERIS RHEA	S DIAMARGAR FRIG	A FUMARIAE
A BUGLOSSE	A NIMPHEAE	MEL ROSARU	A DE LACTUCA
C ANTHOS	C CALENDULE	CO ROSARUM PROVENTIA	A PLANTAGO
C BORAGINIS	C ABSINTHEI	S CAPILLORUM VENERIS	DIAMARGARITI FRIF
CONF HAMEC	A CARD BENED	S FUMARIAE	S ACET SIMP
C LAVENDULE	CYDONIA COND	PUL AUREUS	S E SUCCO CITR
DIAPRUNIS	C BORAGINIS	S PAPAVERIS RHEAD	S DE ABSINTHIO 1549
V AUREUM	A MAIORANAE	HIERA PICRA	DIANUCUM
V REGINE	THERIAC ANDR	S GRANATORUM	S MELYSSOPHILLE
P PESTELINTIA	S DE COCHLEARIAE	OXYMEL SQUIL	A FENICULI
REQUIS NICOLAI	OXYMEL SIMPLEX	S DE MENTHE	A LUPULI
T ALBI-RHASIS	PULV AUREUS	FENAPRO (?)	C BUGLOSSE
O LAURINV	A PETROCELLIN	C SANDAL	DIAPRUNUS LAX
MEL MERCURIAL E	A ROSARUM	MEL ROSARUM	S PAPAV
S DE ALTHEA FERN	S VIOLARUM	C BORAGINIS	C HAMECH
S DE BYZANTH	S TUSSILAGO	THERIAC ANDR	
S CAPILLOR VENE	S DE LIMON	S GLISSIERISIE	

Op Antwerpse Apothekerspotten treft men steeds Latijnse opschriften aan, geen Nederlandse noch Franse en zeker geen Italiaanse. In Italië waar de pharmaceutische voertaal Italiaans was, zijn, in overeenstemming, de inschriften in het Italiaans. Uit beide gegevens kan men afleiden dat een apothekerspot niet tot de Antwerpse majolika mag gerangschikt worden, indien het opschrift een geneesmiddel aanduidt, dat niet in de vermelde pharmaceutische werken is opgenomen en daarenboven Italiaanse taalkenmerken gaat vertonen. Het onderscheid tussen Latijn en Italiaans is meestal zeer gering, doch typische kenmerken sluiten de verwarring uit. Hier volgen enkele wenken : de neiging in de Italiaanse taal om de medeklinkers te verdubbelen, elletuarium i.p.v. electuarium, syropo i.p.v. sirupus, het voorzetsel 'van' in het Latijn 'de' in het Italiaans 'di' of 'del', de uitgang van het naamwoord, in het Latijn 'um' in het Italiaans 'o'. De herkomst van volgend inschrift sluit elke twijfel uit : Syropo violato delle viole.

Deze opmerkingen hebben als rampzalig gevolg dat van de schaarse schare aan Antwerpen toegewezen potten, weer enkele exemplaren moeten gelicht worden, zij het dan ook, in gezaghebbende standaardwerken. Uit het Engelse boek 'Apothecary Jars' vallen er drie weg : Adipis Capreti (geitevet), U. Populion (Ung. populeum), Tirica (Theriaca). Twee albarello's uit een belangrijke verzameling in de Kempen, waarover enigszins twijfel bestond : Medola (merg), U.d.s. rosat. (Unguentum Rosatum in Antwerpen) waarin duidelijk de afkorting van het Italiaans Unguento di succo rosato te bemerken is. De toewijzing aan Venetië, rond 1530, is daardoor definitief.

Als authentieke getuigenissen uit de eerste periode vermelden we de twee albarello's uit de verzameling Claes, eertijds conservator van het Museum Vleeshuis, geveild in 1933. Een albarello daarvan bevindt zich nu in de Koninklijke Musea te Brussel. Nog een belangrijk exemplaar is de Siroopkan uit de verzameling van de Franse dokter Chompret, die in de laatste jaren van zijn leven, hemel en aarde verzet heeft om de Antwerpse potten te onttrekken aan te gulzige chauvinisten. Juist vóór zijn dood verscheen in het tijdschrift dat hijzelf mede had opgericht : «Les Cahiers de la Céramique et des Arts du Feu» een artikel waarin hij de Antwerpse apothekerspot geestdriftig in het brandpunt bracht. Omwille van het Italiaanse opschrift moet ook hier de stroopkan Climeto Sr. (Calimento Syropo) naar Faenza verwezen worden.

In tegenstelling met het kunstglas, waarvan de Italianen hun monopolie zijn blijven behouden, is het plateel spoedig in handen van Antwerpse pottenbakkers geraakt. Het feit dat vele kunstenaars, vooral na 1540, zich gingen vervolmaken in Italië, droeg ertoe bij dat vele elementen werden overgenomen en anderszins dat Portugese, Spaanse en Moorse invloeden slechts weinig impact hebben gehad. Alhoewel dit enigszins bevreemdend is, gezien onze gewesten zich onder Spaanse heerschappij bevonden, met achtereenvolgens drie vrouwen als regentes. Spoedig krijgt nu het plateel de specifieke Antwerpse kenmerken. Op een wit glazuur met fijn spinnewebachtig craquelé verschijnt een, op Antwerpse leest geschoeid, Venetiaans patroon «a foglie, a frutti». De kleuren zijn zachter geworden. Exotische vruchten, zoals granaatappels, worden vervangen door appels en peren, kweeperen, augurken, blauwe pruimen, mispels en zelfs peulvruchten. Arabeskvormige fijne takjes zijn niet langer meer voorzien van

drielobbige blaadjes, amandelvormige nemen hun plaats in. De trek van de tekening is niet meer donker, doch licht groen of blauw gekleurd. Het dessin is soms wel wat minder verzorgd.

Een duidelijke voorkeur voor complementaire kleuren blauw en geel, valt op. Het beperkte kleurengamma omvat een hel citroengeel, een typisch groen, sui generis, zoals in de olifantstegel in het Vleeshuis, ultramarijnblauw en oranje. Tussenschakeringen komen nooit voor in het Antwerps palet.

Rond het midden van de XVIe eeuw kwam het plateelbedrijf tot hoge bloei. De doorbraak van de renaissance in Vlaanderen manifesteerde zich nu ook in het pharmaceutisch plateel. De vanuit Italië mede gebrachte voorbeelden werden aan de Vlaamse stijl aangepast. Cornelius Floris, Cornelis Bos, samen met Pieter Coecke van Aelst en Hans Vredeman de Vries zijn de grondleggers van deze nieuwe stijlrichting, die men feronnerie of Florisstijl noemt. Drie belangrijke historische monumenten staan garant voor de faam van Cornelius Floris : het stadhuis van Antwerpen, het doksaal (jubé) van Doornik en de sakramentstoren van Zoutleeuw.

Voor de Antwerpse apothekerspot als voorraadspot, is de Floriscartouche het belangrijkste kenmerk. Gedurende drie eeuwen heeft ze stand gehouden, zij het dan ook, langzaam evoluerend tot de Delftse cartouche met pauwenmotief. Er is steeds een Latijns inschrift aangebracht met Romeinse majuskels. Deze zijn duidelijk leesbaar o.w.v. de grootte van het lettertype, 2 à 3 cm. Dat de mens in de renaissance centraal stond moge blijken uit de overweging dat momenteel de opschriften op de voorraadverpakkingen minuscuul zijn aangebracht, overwoekerd met allerlei commerciële en administratieve gegevens, geprint door een computer die sinds het in dienst nemen, nooit van verse inkt werd voorzien. Evenwel blijft het ontcijferen van opschriften in de primitieve majolika soms een lastige klus. Het heeft dikwijls te maken met foutieve schrijfwijze, die men terecht of ten onrechte de ongeletterde pottenbakker verwijt. Daarbij komt nog, de afkortingen, het weglaten van letters of lettergrepen en het aanduiden van de geneesmiddelvorm door de beginletter : A voor aqua, C voor confectio, conditum of conserva, E voor electuarium, emplastrum of extractum, M voor mel, O voor oleum, P voor pulvis, pilulae, S voor sirupus, T voor trochisci, U voor unguentum.

Onopvallend, nochtans zeer belangrijk als herkenningmiddel van de Antwerpse majolika, is het min of meer doorzichtig goedkoop loodglazuur waarmee de verdoken oppervlakten (binnenkant en onderzijde) werden bekleed. Hiermee wordt ook de spaarzin van die tijd verraden. Over 't algemeen wordt met cobaltblauw de ganse oppervlakte monochroom versierd, aangeduid met de Franse benaming «camaïeu». Doch na verloop van tijd krimpt de versiering geleidelijk en gestadig, tot in de Delfste Apothekerspot nog enkel de gestereotypeerde cartouche overblijft. Uitzonderlijk komt het voor dat okergeel in de Floris-cartouche het reliëf moet versterken. De neiging om de indruk te verwekken dat de pot geboetseerd werd is als een heimwee naar de tijd dat met duimknijpen de klei moest gemodelleerd worden. De versiering moest door de toeschouwer driedimensionaal gezien worden : zinsbegoocheling die men in 't Frans «trompe d'œil»

noemt. In de 'a foglie' versiering wordt door uitsparen van de witte ondergrond het schaduw effect bekomen.

In Venetië, rond 1550, werd een gans andere techniek toegepast : het bianco sopra, wit glazuur bovenop het blauw. Vooral echter zijn het de eierlijsten die voor architectonisch effect met zinsbegoocheling moeten zorgen. Die versiering van zg. in reliëf uitgesneden eieren is zowel bovenaan als onderaan aangebracht, maar dan meestal met een slangetong tussen de ei-motieven.

FIGUUR 1.
Typische motieven in de nevenboorden van Antwerpse apothekerspotten

Drie concentrische halve cirkels

Drie schuine streepjes

Typische eierlijst van de Antwerpse apothekerspot. Gestilleerde tweepuntige gespleten slangetong tussen de in profiel uitgesneden eieren.

De slangetong was het symbool bij uitstek in verband met het geneesmiddel. Met de tong, dacht men destijds, werd door de slang het gif ingespoten, dat men voor het krachtigste van alle vergiften hield. Thans weet men dat het gif uit de holle achterwaarts gerichte tanden komt.

Tot de sterkste giften behoren in feite de bacteriële toxinen van tetanus en diphterie gevolgd door phalloïdine, van de niemand ontziende dodelijke *Amanita Phalloïdes* paddestoel. Maar, zo redeneerde men toen : hoe zou de slang kunnen overleven, moest ze niet zelf over een sterker antidotum kunnen beschikken ? Iedereen was ervan overtuigd dat het slangevlees haar die immuniteit verschafte. Zulksdanige symboliek verleende door magische kracht verhoogde werkzaamheid aan de inhoud van de Antwerpse apothekerspot.

Gewoonlijk bevindt zich links in de cartouche een gewafelde arcering om de schaduw na te bootsen. Enkele noppen, als eikenhouten spijkers, om het meubelbeslag te imiteren, zouden de cartouche op de pot moeten bevestigen. Karakteristiek is vooral het voorkomen in drievoud, van horizontale ringen, groepjes van schuine streepjes, in elkaar passende halve cirkels. Zou het dan toch waar zijn dat alle goede dingen bestaan in drieën ? Hiermede is er nog maar weinig gezegd geweest over de functie van de Antwerpse apothekerspot. Eigenlijk is het niet duidelijk vermeld geweest, dat er naast gebruiks-standfles in het standrek er ook sierpotten waren, bedoeld om aan het beroep prestige te verlenen. Sommige van die potten hebben dan toch een opschrift, steeds hetzelfde, zowel in Italië als hier te lande, nl. Mostarda f, met polychroom decor 'alla Veneziana'.

Om in het gebruikelijke geneesmiddel-arsenaal van de XVIe en begin XVIIe eeuw een inzicht te krijgen, is het van belang aan de hand van geïnventariseerde potten de opschriften te onderzoeken. Wittop Koning in zijn boek Delftse Apothekerspotten telde er 32 in 1954. Nu, 40 jaar later, komt men aan het getal 99. Daarvan zijn er 35 potten in 9 private collecties en 64 in 16 openbare musea. Bij die 99 potten treft men 91 verschillende opschriften aan. Ze verwijzen overwegend naar eenvoudige bereidingen. Daar waar in de eerst Antwerpse Pharmacopoea met rond de 500 formules, het merendeel polypragmatische bereidingen zijn overladen met tientallen ingrediënten, als erfenis van Galenus en van de Arabieren. Het feit dat een vijfde van deze pharmacopoea gewijd was aan humanistische teksten uit de Oudheid, waar Griekse en Romeine auteurs aan bod kwamen, wijst erop dat de verbluffende formules wel niet bedoeld waren voor de praktijk. Ze dienden veeleer om de pharmacopoea imposant en gewichtig te laten overkomen. Lachwekkend in de epiloog is de vermelding dat het werk beknopt gehouden werd – citaat – «non largius ne lectorem nauseet superfluum» niet uitgebreider om de lezer niet misselijk te maken door het overvloedige.

De meeste geneesmiddelen kwamen uit de plantenwereld. De kruidboeken uit die tijd waren op geneeskunde gericht. Voor de bewaring van de plantaardige grondstoffen was men aangewezen op het drogen van de kruiden. Maar ook op het verwerken met azijn, met olie, maar vooral de honing en rietsuiker. Conservae, likpotten, rob en siropen vormden de grootse groep. 61 op de 99 potten behoren tot deze reeks. Dan volgen de gedestilleerde wateren, hier vertegenwoordigd met 12 op 99. Alhoewel men hier bedenkelijk het hoofd moet schudden. Want bij de destillatie worden enkel de vluchtige stoffen overgehaald, water en vluchtige oliën, in zover bij gebrekkige destillatietoestellen, deze laatste door onvoldoende afkoeling wel opgevangen worden. De meerderheid van werkzame bestanddelen bleef in de destillatierest achter. Pharmacia en Medicina

hebben zich hier laten verleiden door de alchemistische overschatting van de destillatie, waarvan ze overtuigd waren dat hierdoor de kwintessens uit de grondstoffen kon gehaald worden. Naast de 4 elementen van Aristoteles, water, vuur, aarde en lucht was kwintessens, het woord zelf verklapt de betekenis, het vijfde element. Men kan zich nauwelijks inbeelden welke ontarding door schimmelvorming er reeds spoedig optrad in die destillaten en nog moeilijker hoe die flessen konden gereinigd worden.

De twee panacees of wondermiddelen, zijn vertegenwoordigd met elk twee exemplaren : *Theriaca Andromachi* met 67 ingrediënten, uiteraard geschikt voor alle kwalen, er zat immers slangevles in ; het *Mithridatum Damocratis ex Graecis versibus*, was een oorspronkelijk recept, want het was uit Griekse verzen vertaald. Al schijnt het ganse geneesmiddelen-arsenaal uit die tijd, voor ons, zeer stuntelig en hopeloos voorbijgestreefd, toch is het merkwaardig met welke nadruk bepaalde planten, doelbewust, in verscheidene geneesmiddelen-vormen worden opgenomen. Het is pas drie eeuwen later, rond 1930, dat de Antwerpse intuïtie is bevestigd, door de uitvinding van het ascorbinezuur (α privativa + scorbut) of het vitamine C. Volksetymologisch is scheurbuik de omvorming van scorbuut. Door het maritiem verkeer moet de gebreksziekte, vitamine C tekort, veelvuldig voorgekomen zijn in de havenstad, bij scheepslui die wekenlang, op verre zeetochten zeilden, zonder verse groenten of fruit. De Antwerpse geneeskunde was trots op dat omwrikbaar aanvoelen en de vaststaande mening daaromtrent. In *Pharmacia Antverpiensis* 1651, prijkt hun formule : *Syrupus Endemicus Antverpiens*, met 21 ingrediënten waaronder 7 van de bijzonderste vitamine C houdende planten, met vooral het *Herbae Sanctae Barbarae*, vereerd tegen de subiete dood. Weliswaar hadden ze van het citroensap de specifieke werking niet herkend. Doch de elders tegen scheurbuik veelvuldig aangewende waardeloze middelen als gemalen schelpen, hertschoorn, kreeftogen, waren wijselijk niet opgenomen in hun formules.

Uit de opschriften van de overige potten blijkt dat ze met geneesmiddelen voorzichtig omsprongen, geen drastische purgeermiddelen, geen zware metalen, als kwikzilver of *Arsenicum*, op een uitzondering na, *Trochischi Rhazi Albi*, koekjes met loodwit. Zonderling is ook dat er geen potten met geneesmiddelen tegen jicht voorkomen, daar waar elders, in Italië bv. ganse receptboekjes te vinden zijn die bereidingen met *Hermodactylum* bevatten. Dit moeten we waarschijnlijk in verband brengen met de rampzalige tijden die Antwerpen heeft gekend ten tijde van de Spaanse bezetting. Bij gebrek aan feesten met overdadig verorberen van spijs en drank bleef de urinezuurspiegel in het bloed laag en jicht bleef uit. Tengevolge van de economische onstabiele tijden werden er ook geen bijster dure geneesmiddelen voorgeschreven, op een enkele uitzondering na *Diamargaritum*, een bereiding met parels. De allerdurste bereiding in de Antwerpse pharmacopoea was de *Confectio de Hyacintho*. Ze bevatte alle harde edelgesteenten, robijn, topaas, koraal, smaragd, maar ook, grijze amber en muskus, die thans nog tot de duurste bestanddelen van de fijne parfumerie behoren ; er was ook nog aan toegevoegd goud en zilververschilders en voornamelijk parels. Daarvan was de prijs het dubbele van smaragd, het drievoudige van robijn, volgens de achteraan vermelde valor, pretium-lijsten. In de geschiedenis kennen we het geval van Margaretha van Oostenrijk, die om haar echtgenoot in stervensnood te

redden, al haar kostbare parels liet verbrijzelen, overtuigd hem het heilzaamste geneesmiddel te hebben geschonken. Nu weten we dat parels de mineralogische aragoniet-structuur hebben van calciumcarbonaat, ook krijgt genoemd, dat heden tot de goedkoopste chemicaliën behoort.

Bevreemdend zijn opschriften als Dianuceum en Melissophyllae. Ze worden niet teruggevonden in de reeds genoemde naslagwerken. De versiering komt vreemd voor. De trant is gewijzigd. Het vermoeden rijst dat ze in de Noordelijke Nederlanden werden gebakken. Met opzet wordt de twistappel noord of zuid niet te berde gebracht. Want, wie zal uitmaken of een Antwerpse pottenbakker, door fanatisme en onverdraagzaamheid op de vlucht gedreven, langs deze of gene kant van de landgrens, de pot heeft gebakken ?

Sommige benamingen van geneesmiddelen waren van naïeve ongekunstelde eenvoud en verraadden de verbondenheid met de natuur. Het opschrift «Syr Papav Rhoead» op de chevrette, was opgenomen in de Antwerpse farmacopee onder de naam «Syrupus Papaveris erratici» : Siroop van de verdoolde of verdwaalde klaprozen. Fuchsius in het kruidboek «Den Nieuwen Herbarius» van 1543, voegt eraan toe : Clapperroosen worden ook Collobloemen of Corenroosen genoemd. Bij het overzien van de reeks opschriften is men verwonderd dat de meeste geneesmiddelen de apotheek hebben verlaten en nu thuis horen in confiseries en pasteibakkerijen, als geconfijt fruit, confituren, aperitieven en delicatessen. Zou de menselijke natuur minder vatbaar geworden zijn voor zachte geneesmiddelen ? Is er een afstomping gekomen zoals de zintuigen hebben ondergaan ? Om te eindigen wordt de vraag beantwoord die gewoonlijk geheel in het begin wordt gesteld : hoeveel kost zo een Antwerpse apothekerspot wel ? Daarop insinueerde Goethe : «Hij is kostbaarder dan hij kostelijk is», waardoor hij te verstaan gaf dat het er op aan komt, niet nieuwsgierig, maar weetgierig te zijn. In Xenien gaf Goethe zijn voorkeur te kennen :

*Alte Vasen und Urnen ! Das zeug wohl könnt ich entbehren ;
Doch ein MAJOLIKATOPF machte mich glücklich und reich.*

RESUME

De la Majolique Anversoise, on passe en revue les origines, les styles, les caractères typiques ainsi que son évolution vers le Pot de Delft, à la cartouche aux paons. De nouveaux moyens sont suggérés à discerner les Majoliques Italiennes de ses émules Anversoises ; problème, qui jusqu'à nos jours paraissent particulièrement épineux. La clef, qui permet la détermination exacte, est de vérifier dans les cartouches, en quelle langue les inscriptions sont apposées. En Flandre, la langue pharmaceutique était uniquement le latin, tandis qu'en Italie, l'Italien était la langue exclusive ; ses caractères idiomatiques se reconnaissent d'emblée. Au surplus, l'absence du nom de l'inscription dans un des ouvrages officiels de la région, est un indice que le récipient était d'origine étrangère. Une centaine de majoliques est répertoriée et critiquée. Il en ressort que l'intuition pharmacognostique d'une formule antiscorbutique spécifique «Syrupus endemicus Antverpiens» devance de trois siècles, l'invention de la vitamine C. En art de guérir, fait louable, dont la Majolique Anversoise est tributaire.

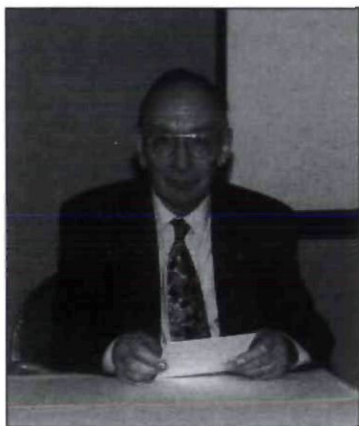
LITERATUUR

- Antwerpens Gouden Eeuw. Cat. 1955 : 170.
 Artistiek Pharmaceutisch Testimonium in 't Soete lant van Waes', 1970 : 187.
 Bartolotto A.A. Storico della Ceramica a Venezia. Sansoni, 1981, Tav. LXXXII.
 Bellini M. Maioliche. Vallardi, 1964 : 107.
 Benelux IXe Congres Gesch. der Wetensch. Antw. en de Nederl. XVIe, 1983.
 Cahiers de la Céramique et des Arts du Feu. Nr. I, II : 17 ; III, XV : 141.
 Catalogue collection Bak. New York : Sotheby, 1965 : 31.
 Catalogus tentoonst. Pharm. voorwerpen. Lab. Flandria, 1976, nr. 216.
 China-Delft-Europa chinoiserie. Delft, 1976, nr. 29.
 Daems W.F., Vandewiele L.J., Noord- en Zuidnederlandse stedelijke pharmacopeeën.
 Morsel ; Joppe, 1955.
 De beschaving in kannen en kruiken. Cat. St.-Niklaas, 1972 : 9-11.
 Demmin A. Faïences et Porcelaines. Parijs : Renouard, 1867 : 780.
 Dodoens R. Cruydtboek. 1644 : 1113.
 Drey R. Apothecary Jars. Londen : Faber & Faber, 1978 : 119.
 Gedenkboek Frans Claes. De Sikkel, 1932 : 264.
 Gent - Duizend jaar kunst en cultuur, III : 159.
 Giacomotti J. Les Maioliques des Musées Nationaux, 1974 : 1224-7.
 Giacomotti J. La majolique de la Renaissance. Parijs, 1961 : 94.
 Keramik-Freunde der Schweiz. Mitteilungsblatt 1972 : nr. 84.
 Koran. Soera LV, 13 en XV, 26.
 Korf D. Nederlandse majolica. Bussum : Van Dishoeck, 1973.
 Kunstgewerbemuseum der Stadt Köln. Majolika, 1966, nrs. 266-8.
 La Conchyliologie. Parijs : De Burre, 1757 : 268.
 La Chicorée. Orchies, 1972, Pl.XXXVI.
 La majolique dans les musées du Nord-Pas-de-Calais, 1987, p. 156.
 Les Faïencières de Saint-Amand-les-Eaux au XVIIIe s. 1985 : 82 (5).
 Leven langs de Schelde. Tentoonstelling 1972, nr. 676-680.
 Museum Vleeshuis. Cat. IV : Glas, Ceramiek, Plateel, p. 80.
 Museum Frankfurt am Main. Kat. Glas, 1973 : 55.
 Museum van Praze. Italska Majolika, 1973, C. Kat. 12-14.
 Museum Kortrijk. Cat. Keramiek, 1981 : 96.
 Pataky I. Italienische Majolikakunst. Budapest : Corvina, 1967, fig. 22-3.
 Pharnalova 50-jarig bestaan, verzameling Couvreur.
 Picolpasso Cypriani Durantino. I tre libri dell'arte del vasajo. Rome 1857.
 Poll B. Raerener Steinzeug, 1965 : 19.
 Rackham B. Italian Maiolica. Londen : Faber & Faber, 1952, fig. 27A.
 Rackham B. Victoria and Albert Museum. Cat. of Italian Majolica 1940, nrs. 201, 213, 812.
 Revue d'Histoire de la Pharmacie. Parijs, nr. 216 : 73.
 Rocchietta S. Antichi Vasi di Farmacia Italiani. L'Ariete, 1986 : 145.
 Schneider W. Lexikon zur Arzneimittelgeschichte. Frankfurt am Main : Govi Verlag, II, 1968 : 33.
 Tijdschrift Antiek. 2^e jrg. nr. 6, 11^e jrg nr. 4.
 Uit de oude apotheek, Cat. KAVA, 1985 : 233.
 Van Antwerps plateel, Cat. Sterckshof, 1962.
 Van Roosbroeck R. Willem de Zwijger. Den Haag : Gaade, 1974 : 176.
 Van Lennep J. Alchemie. Gemeentekrediet, 1984 : 107.
 Van Dale, Groot Woordenboek der Nederlandse Taal, Trefwoord : Eierlijst.
 Vandewiele L.J. Geschiedenis van de pharmacie in België. Beveren : Orion, 1981.
 Veiling «De Gulden Spoor». Antwerpen, 1933, nrs. 1346-7.
 Voet L. De gouden eeuw van Antwerpen, Antwerpen : Mercatorfonds, 1973 : 387.
 Wallace Collection, Cat. of Ceramics I. Londen, 1976 : 3.
 Wittop Koning D.A. De Pharmacie en de Kunst. I. Deventer : De IJssel, 1950, nr. 16.
 Wittop Koning D.A. Delftse apothekerspotten. Deventer ; De IJssel, 1954 : 11-27.

Apotheker L. De Causmaecker,
 Lokeren.

HET ZWARTE GAT IN DE HISTORISCHE MEDISCH-FARMACEUTISCHE INFORMATIE*

A.M.G. Rutten

A.M.G. Rutten

SAMENVATTING

De gestage stroom van Grieks-Romeinse medische en farmaceutische publikaties uit de eerste tien eeuwen na Christus wordt tussen de jaren 540 en het eind van de achtste eeuw onderbroken. De auteur is van mening dat de vulkanische eruptie uit 536 een van de factoren is die een rol gespeeld kunnen hebben in de markante terugval in medische informatie. De langdurige afkoeling van het klimaat veroorzaakt door de vulkanische stofwolk, gevolgd door hongersnood, oorlog, builenpest en sociale onrust, veroorzaakte een catastrofale reductie van het bevolkingsgetal in grote delen van Europa, het Midden-Oosten en China. In de volgende twee eeuwen werd door de slechte levenscondities en de algemene zwakte van de Westerse beschaving en gemeenschap, de wetenschap beroofd van haar materiële en morele geraamte. Van de negende tot de dertiende eeuw kwam het onder Arabische invloed tot een hernieuwde wetenschappelijke interesse en een stroom van Arabische manuscripten is getuige van deze opleving.

FIGUUR 1. Justinianus en zijn gevolg (mozaïek in de San Vitale te Ravenna).

Overgenomen uit Pharm. Weekbl. 1995; 130(22) : 596-9

*Wellicht ten overvloede wordt vermeld dat de definitie "Het zwarte gat" hier in overdrachtelijke zin wordt gebruikt.

INLEIDING

Bij de dood van keizer Theodosius in 395 werd het Romeinse rijk in tweeën verdeeld : het Westromeinse rijk dan ten gronde ging, en het Byzantijnse rijk in het oosten, dat de toorts van het hellenisme overnam en zijn einde vond met de bezetting van Constantinopel door de Turken in 1453. In het Byzantijnse rijk begon keizer Caesar Flavius Justinianus (482-565) vanaf de dag dat hij de troon besteeg met het herstel van de vroegere macht en luister van het Romeinse rijk (fig. 1) (1). In zijn "institutiones" wordt de keizer aangeduid als "de vrome, de gelukkige, de roemrijke, de

overwinnaar en triomfator, de altijd doorluchtige". Zijn vroomheid bracht hem tot de dwaze beslissing de scholen van de wijsgeren in Athene en Alexandrië te sluiten. Of Justinianus gelukkig was, is maar de vraag en zijn ideaal van een wereldrijk zou voor altijd een droom blijven. Niet alleen kreeg hij te maken met geduchte tegenstanders zoals Vandalen, Franken, Visigoten, Saksen en Ostrogoten, maar de keizer had ook de zeldzame pech door een van de grootste catastrofes uit de geschiedenis te worden overvallen.

EEN ONDERBELICHT ASPECT.

Wie de boeken en deelstudies over de geschiedenis van de geneeskunde en de farmacie uit de Grieks-Romeinse wereld met gepaste aandacht leest, komt tot een verrassende ontdekking. Uit de informatie rijst het beeld van een stoet schrijvers, die de eerste tien eeuwen na Christus zou moeten vullen met medisch-farmaceutische informatie. Vanaf het begin van de christelijke jaartelling tot het einde van de vierde eeuw waren dat schrijvers als Dioscorides, Plinius en Galenus. De tweede eeuw wordt wel de gouden eeuw van de Romeinse astronomische en medische bronnen genoemd en ook de vierde eeuw leverde briljante wetenschappen op. Onder invloed van de nieuw-platonisten kwam in de derde eeuw het wetenschappelijk onderzoek in verdrukking. In informatie uit de vijfde en zesde eeuw is de sterke invloed merkbaar van het christelijke denken in de medische literatuur, en vallen de verzamelingen en compilaties op van monniken en medische priesters als Cassiodorus en Bisschop Masona.

Om onverklaarbare reden beginnen de bronnen in de zevende en achttiende eeuw op te drogen (2-4). De chronologische lijst in tabel 1, die overigens geen enkele aanspraak maakt op volledigheid, illustreert de breuk in de continuïteit. Ongetwijfeld lukt het met intensief speuren nog enkele schrijvers uit de 'lege' periode op te voeren, maar dat geldt ook voor de overige eeuwen.

Van veel van de opgevoerde medische auteurs en hun werken zijn diepgaande studies gemaakt. Er is echter niet alleen behoefte aan steeds verdergaande detailkennis, maar ook aan inzicht in de verbanden die de samenhang tussen de details bepalen. In dit kader past de vraag over het gat in de historische medisch-farmaceutische informatie, waarop nooit een bevredigend antwoord werd gegeven.

Matthews signaleert voor Engeland "(...) a long period of which the history cannot be written", zonder nadere uitleg (5). Folch Jou laat zich in zijn "Historia de la Pharmacia" somber uit over de zevende en achttiende eeuw, en wijst erop dat het Byzantijnse rijk slechts vage referenties levert en het Chinese rijk voor meer dan een eeuw lijdt onder anarchie, wanorde en verlamming op alle gebied. Ook hier ontbreekt een verklaring (6).

Uit de werken van kroniekschrijvers als Procopius van Caesarea, Cassiodorus Senator, Michael de Siriër, Johannes van Efeze en Zaccharias van Mytilene valt op te maken dat de jaren dertig van de zesde eeuw een periode van verwarring, achteruitgang en troebelen inluiden (7). In de daarop volgende twee eeuwen raakte de Byzantijnse kunst in verval en had het iconoclasme het tenietgaan van kunstwerken tot gevolg. Wetenschappelijke activiteiten namen af, de geld- en goederenstroom ging haperen, infrastructuur en architectuur werden

vernietigd, de economie stortte in en de bevolking werd gedecimeerd. Pas midden negende eeuw kwam met het arabisme een tweede opbloei tot stand van de Byzantijnse kunst en wetenschappen.

Tabel 1 *Chronologische lijst van medische auteurs*

<i>Eeuw na Chr.</i>	<i>Aantal</i>	<i>Naam</i>
1	7	Celsus, Scribonius Iargus, Andromachus, Plinius, Dioscorides, Rufus, Athenaeus
2	5	Mithridates, Soranus, Archigenes, Antyllus, Galenus
3	3	Aretaeus, Quintus, Aurelianus
4	6	Oribasius, Philagrius, Posidonius, Publius, Pelagonius, Sextus Placitus
5	6	Marcellus empiricus, Vegetius, Jacobus van Damascus, Cassiodorus, Apulegus, Priscianus
6	4	Anthimis, Aetius, Masona, Van Tralles
7	3	Paulus van Aegina, Isidorus, Bede
8	?	
9	8	Mesues senior, Alkindus, Serapion senior, Izhaq, Nicephorus, Theophanes, Ibn Sahda, School van Salerno
10	6	Rhazes, Isaac Judeus, Mesues junior, Haly Abbas, Alhervi, Abulkasim

VULKANISCHE WINTER

Wat gebeurde er in de zesde eeuw? Historici, ecologen, archeologen en biologen bogen zich over die vraag. De geschiedkundige bronnen die zij konden bestuderen, zijn overbekend en zeer gestileerd. Er ligt echter geen absolute waarheid in besloten, zoals bij de bronnen uit de moderne tijd.

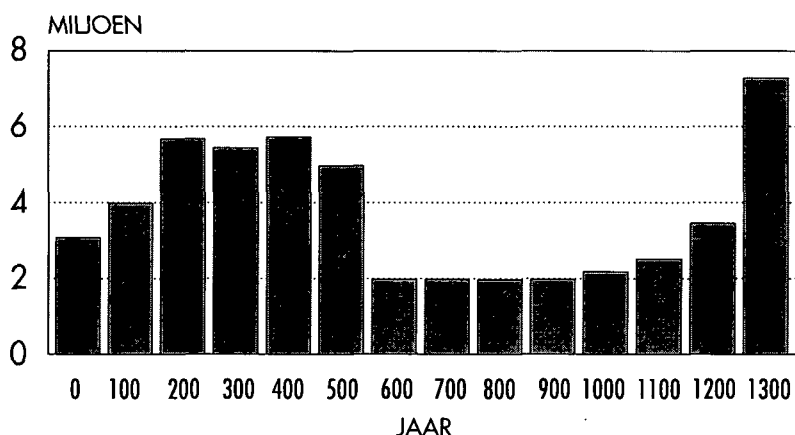
Natuurwetenschappelijke dateringsmethoden maken duidelijk dat zich tijdens de regering van Justinianus een catastrofe van ongekende omvang moet hebben voorgedaan. Zowel uit C14-analyse als uit dendrochronologisch onderzoek van houtmonsters komt 536 als rampjaar naar voren (10). Jaarringpatronen van Europese eikebomen geven in dat jaar een duidelijke groeiremming te zien, die ongeveer vijftien jaar aanhield. De remming is groter dan ooit is aangetroffen in de periode van tweeduizend jaar, waarover jaarringbreedten bekend zijn.

Boorkernanalyses van pakijns in Groenland wijzen op een vulkanische eruptie rond 536 (11). Bovendien maakten de reeds genoemde kroniekschrijvers melding van een desastreuze klimaatverandering, waarbij de zon vanaf 24 maart 536 gedurende twaalf tot achttien maanden nauwelijks zichtbaar was, het fruit niet rijp werd, oogsten mislukten en de wijn zuur smaakte. De winter van 536-537 was in het Midden-Oosten bijzonder koud en werd gekenmerkt door zware sneeuwval in Mesopotamië (12).

In Engeland begon zich halverwege de zesde eeuw een sterke daling van de bevolkingsdichtheid af te tekenen (fig. 2) (13). Het demografisch herstel kwam daarna zo traag op gang, dat het de indruk wekte van een statische popu-

latie. Ook Zuid-Scandinavië liet een sterke bevolkingsafname zien vanaf de zesde tot het begin van de negende eeuw (14).

Figuur 2. Bevolkingsverloop in Engeland. Bron : Burgess [13]

Over de vraag wat de oorzaak van de catastrofe was, verschillen de meningen. Baillie denkt aan een botsing van een grote bolide (planetoïde of komeetkern) uit de ruimte met de Aarde. Toch is de waarschijnlijkste optie die van een vulkanische supereruptie in 536 op Rabaul bij Nieuw-Guinea (15). Daarbij moest een massale hoeveelheid as en zwavel in de troposfeer en stratosfeer zijn geblazen. Opgeworpen stof en gruis overtroffen in massa en klimatologische gevolgen elke vulkanische uitstoot uit de afgelopen drie millennia (16). Weliswaar moet het silicaat zich binnen enige weken hebben afgezet, maar de zwavelbevattende aerosol verspreidde zich met de zuidoostmoesson over Italië, Mesopotamië, Engeland, Ierland en delen van China, en verduisterde daar de Zon. De veroorzaakte klimaatverandering moet grote gevolgen hebben gehad op politiek, economisch en sociaal gebied. Aan de uitbarsting waren in 526 en 529 al aardbevingen voorafgegaan, die in Antiochië bijna 300.000 doden eisten (17).

De nasleep van de ramp was nog ruim anderhalve eeuw later merkbaar. Goten, Longobarden, Avaren, Bulgaren en Slaven ondernamen krijgsoorlogen. Oorlogen teisterden de bevolking van het Middellandse-zeegebied tot Schotland. In China ontstonden chaotische toestanden : de stad Loyang was in 534 geheel ontvolkt en door vorst en sneeuw in juli en augustus ging het gewas verloren, waardoor 70-80 % van de bevolking stierf (18). In het noorden was de daling van het bevolkingscijfer geringer dan in het zuiden, waar het gebied van de Chinese rijstbouwers werd bedreigd.

Misogosten, belemmering van de voedselaanvoer en hongersnood vormden een ideale bedding voor epidemieën. Vanuit Egypte begon de pest zich over Syrië en Klein-Azië naar Constantinopel te verspreiden. Justinianus zelf werd ziek, maar herstelde. De Grieks-Romeinse geschiedschrijver Procopius maakte

melding van builenpest, die razendsnel om zich heen greep (19). De plaag werd op de voet gevolgd door longpest en waarschijnlijk ziekten als vlektyfus, buiktyfus, roodvonk en dysenterie, die miljoenen slachtoffers maakten.

Het is bekend dat de pestepidemie een bijzonder lange periode bestreek van 540 tot 750 (20-22). Nadat zuidelijk Gallië was ontvolkt, bereikte de ziekte in 545 de Britse eilanden. Angelsaksische kronieken maken melding van niet minder dan 49 epidemieën tussen 545 en 1087. In Constantinopel, de zetel van Justinianus en lange tijd naast Alexandrië een middelpunt van de Europees-Aziatische handel en verkeer, stierf bijna een kwart miljoen inwoners.

De kloosters, vaandel dragers van de kruidenkunde, ontkwamen evenmin aan de rampspoed. Het klooster te Jarrow aan de Tyne was in 684 geheel uitgestorven (23-24). De catastrofe voerde tot verlaten steden die soms voor eeuwen werden opgegeven. De bouw van de Aya Sophia, door Justinianus in 532 begonnen, moet onder bijzonder moeilijke omstandigheden in vijf jaar zijn voltooid. Werklieden waren schaars en vroegen zulke hoge lonen dat Justinianus moest proberen met een edict daarop controle te houden (25). Nu wreekte zich ook het lage kindertal in de Oostromeinse gemeenschap, waardoor herstel werd vertraagd. De monastieke levenswijze die om celibaat vroeg, had een stormachtige ontwikkeling doorgemaakt sedert de tijd dat Constantijn de Grote het Christelijke geloof aanzien had verschaft. Van de kinderen die de oudere generatie hadden kunnen vervangen, kwamen er bovendien veel om door ondervoeding en ziekte.

NAIJLEFFECT

Het lijkt erop dat met de ramp in de vroege middeleeuwen de winterslaap van het medisch denken begon. In elk geval liep de Byzantijnse geneeskundige literatuur, de herfststoot van de Griekse geneeskunde, door de catastrofe diepe wonden op. De epidemieën brachten een opflakking van het mysticisme. Het volk vertrouwde de geneeskundigen niet meer en nam zijn toevlucht tot de goden. Het Christendom bleek een vernisje dat in momenten van crisis barsten ging vertonen. Bezwingingen, amuletten en andere vormen van bijgeloof stonden in een nooit geziene gunst. Het najleffect van het rampjaar 536 werd steeds duidelijker zichtbaar. Er meldden zich nog enkele medische schrijvers, maar die konden moeilijk het gat van twee eeuwen opvullen.

De maatschappelijke of intelligente elite had waarschijnlijk minder dan het gewone volk van de ramp te verduren. De arts Alexander van Trallus, broer van de mathematicus-architect die bij de bouw van de Aya Sophia was betrokken, schreef zijn twaalf medische boeken in de laatste decennia van de zesde eeuw.

Of de zestien werken van Aetius van Amyda, arts aan het hof van keizer Justinianus, werkelijk rond 550 verschenen in "Die Zeit seiner Blüte" zoals Tschirch aangeeft, is onzeker (26). Het staat wel vast dat men in korte tijd tot een ongehoord grote literaire produktie kon komen, zoals de recodificatie van het Romeinse recht tijdens Justinianus aantoonde: de in vijftig boeken ingedeelde

Digesta of Pandectae waren binnen drie jaar, in 533, klaar. Uit het Visigothische milieu kwam bisschop Isidorus Hispalensis, die rond 600 de verwerking van hop in de bierbereiding zou hebben uitgevonden (27). Het is aannemelijk dat zijn twintig boeken met astrologische, botanische en medische varia begin zevende eeuw verschenen. Het magere groepje schrijvers kan worden afgesloten met Paulus van Aegina, van wie een zeven boeken omvattend medicatiecompendium rond 610 uitkwam. In dezelfde tijd verscheen in Mekka de profeet Mohammed op het toneel, die de Arabieren zou verenigen tot een militante macht (28).

Na het catastrofale intermezzo, door Petrarca de eeuwen van 'tenebrae' (duisternis) genoemd, begon onder Arabische invloed de medisch-farmaceutische informatie weer op gang te komen. Een nieuwe dynastie van Moslim-kaliefen stond de geneesmiddelbereider meer zelfstandigheid toe. In Bagdad werden in 762 onder kalief El Mansur een geneeskundige school, een ziekenhuis met apotheek en een geneeskundig college van onderzoek en toezicht opgericht (29). Voor de farmacie bracht de negende eeuw een verrijking met de Grabadin van Pseudo-Mesues, waarvan vooral het Antidotarium de bron is geweest van alle laat-middeleeuwse receptaria en farmacopees (fig. 3) (30).

FIGUUR 3. Vrouwelijke apotheker (Gallo-romeins basreliëf; Bron : Musée des Antiquités Nationales Saint-Germain en Laye (Frankrijk).

DANKBETUIGING

De auteur is dank verschuldigd aan prof. dr. L.J. Vandewiele te Destelbergen (België) voor zijn kritische commentaar.

SUMMARY

The black hole in the history of pharmacy.

The rather continuous flow of Greco-Roman medical and pharmaceutical publications during the first ten centuries AD shows a break between the 540's and the late 8th century. The author suggests that the volcanic supereruption in the year 536 is one factor deemed likely to have played a part in the marked drop in medical information. The prolonged climate cooling due to the volcanic cloud, followed by starvation, war, plague and social unrest was disastrous for the population of at least a large part of Europe, the Middle East and China. In the ensuing two centuries the prolonged conditions adverse to life and the general debility of western civilisation and society, robbed science of its material and moral framework. From the 9th to the 13th century the Arabs reawakened scientific interest and a flood of book manuscripts written in Arabic testified to this flourishing.

LITERATUUR

- (1) Janson H.W. Wereldgeschiedenis van de kunst. Den Haag : Archipel, 1981 : 205.
- (2) Taton R. Ancient and medieval science from prehistory to AD 1450. Londen : Thames and Hudson, 1963 : 449.
- (3) Castiglioni A. A history of medicine. New York : Aronson, 1975.
- (4) Jetter D. Geschiedenis van de geneeskunde. Utrecht : Het Spectrum, 1994.
- (5) Matthews L.G. History of Pharmacy in Britain. Edinburgh : Livingstone, 1962 : 4.
- (6) Folch Jou G., Arbussá J.M.S., López J.L.V. Historia General de la Farmacia (2 delen). Madrid : Ediciones Sol, 1986.
- (7) Stothers R.B., Rampino M.R. Volcanic eruptions in the Mediterranean before AD 630. J. Geophys Res 1983 ; (B8) : 6357 -71.
- (8) Grote Nederlandse Larousse Encyclopedie. Deel 6. 's-Gravenhage : Scheltens & Giltay, 1977 : 393.
- (9) Norwich J.J. Byzantium, the early centuries. Middlesex : Penguin Books, 1990.
- (10) Baillie M.G.L. Dendrochronology raises questions about the nature of the AD 536 dust-veil event. The Holocene 1994 ; 4 (2) : 212-7.
- (11) Hammer C.U., Clausen H.B., Dansgaard W. Greenland ice sheet evidence of post-glacial volcanism and its climatic impact. Nature 1980 ; 288 : 230-5.
- (12) Rampino M.R., Self S., Stothers R.B. Volcanic Winters. Ann Rev Earth Planet Sci 1988 : 16 ; 73-99.
- (13) Burgess C. Population, climate and upland settlement. Br Archeol Reports 1985 ; 143 : 195-229.
- (14) Möner N.A., Karlen W., red. Climatic changes on a yearly to millennial basis. Dordrecht : Reidel, 1984 : 241-7.
- (15) Macdonald G.A. Volcanoes. New Jersey : Englewood Cliffs, 1972.
- (16) Stothers R.B. Mystery cloud of AD 536. Nature 1984 ; 307 : 344-5.
- (17) Elaut L. Het medisch denken in de oudheid, de middeleeuwen en de renaissance. Antwerpen : Standaard Boekhandel, 1952.
- (18) Weisburd S. Excavating words : a geological tool. Science News 1985 ; 127 : 91-4.
- (19) Dewing B.H. Procopius' history of the wars (7 delen). Massachusetts : Harvard University Press, 1916 : 4.14.5, 5.4.21-8.
- (20) Gottfried R.S. The black death : natural and human disaster in medieval Europe. Londen : Macmillan, 1986.
- (21) McNeill W.H. De pest in de geschiedenis. Amsterdam : De Arbeiderspers, 1986.
- (22) Jones M.E. Climate, nutrition and disease, an hypothesis of Roman-British population. In : Casey P.J., red. The end of Roman Britain, Oxford : Brit Archeol Reports, 1979 ; 71 : 231-51.
- (23) Moorman J.R.H. A history of the Church in England. Londen : Black 1973 : 30.
- (24) Webb J.F., Farmer D.H. Beda Venerabilis : the age of bede. Harmondsworth, Middlesex : Penguin Books, 1985.
- (25) Encyclopaedia Britannica Macropaedia. 15e editie, deel 3. Byzantine Empire. Londen : Britannica, 1982 : 553.
- (26) Tschirch A. Handbuch der Pharmakognosie. Band 1, zweite Abteilung. Leipzig : Tauchnitz, 1910 : 502, 591.
- (27) Valentin H. Geschichte der Pharmazie und Chemie in Form von Zeittafeln unter besondere Berücksichtigung der Verhältnisse in Deutschland. Stuttgart : Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft, 1950 : 20.
- (28) Sarton G. The history of science and the new humanism. New Brunswick : Transaction Books, 1988 : 81.
- (29) Haeser H. Leerboek van de geschiedenis der geneeskunde. Utrecht : C. van der Post Jr., 1859 : 218.
- (30) Vandewiele L.J. De Grabadin van Pseudo-Mesues. Gent : Eigen beheer, 1962.

Dr. Apr. A.M.G. Rutten, Eindhoven.

BOEKBESPREKING

ANDERSON L., HIGBY G.J.

THE SPIRIT OF VOLUNTARISM. A LEGACY OF COMMITMENT AND CONTRIBUTION. THE UNITED STATES PHARMACOPEIA 1820-1995.

Rockville : USPC, 1995.

598 blz., gebonden, geïll., prijs onbekend.

ISBN 0-913595-88-8

** A.M.G. Rutten*

Dit boek is bedoeld om een inzicht te geven in het ontstaan van de 'United States Pharmacopeia' (USP). In het eerste deel wordt de geschiedenis behandeld van receptaria en farmacopees in Europa en de Amerikaanse koloniën vanaf de zeventiende tot het begin van de twintigste eeuw.

In het begin van de zeventiende eeuw kwamen chirurgijns uit Engeland en vestigden zich in kleine plaatsen in Amerika, waar ze zowel de genees- als heelkunde uitoefenden. Voor de universitair geschoolde medisch doctoren was een dergelijke emigratie onaantrekkelijk. De gezondheidszorg was nog een braakliggend gebied. Men behielp zich met populaire medische gezinsboeken, zoals William Buchan's 'Domestic Medicine', die aanwijzingen gaven voor de behandeling van de meest voorkomende ziekten.

Vanaf de koloniale tijd tot de jaren dertig van de negentiende eeuw oefenden Amerikaanse geneeskundigen zowel geneeskunde als farmacie uit. Dat vond meestal plaats in een zogenaamde 'Doctor's shop', waar de diagnose werd gesteld, het geneesmiddel werd bereid en afgeleverd en tevens patentgeneesmiddelen werden verkocht. Als leidraad dienden daarbij enkele dispensatoria die gebaseerd waren op de 'Pharmacopoeia Londinensis' (1618) en de 'Edinburgh Pharmacopoeia' (1699). Met medisch onderwijs werd begonnen in 1765. Ook na de revolutie waren Engelse werken favoriet ; tussen 1791 en 1818 werden niet minder dan vijf drukken van 'The Edinburgh New Dispensatory' uitgegeven.

De eerste druk van USP kwam uit in 1820, met een formaat van 13 x 22 cm en 263 bladzijden. In de tekst waren zowel de Latijnse als Engelse namen van de geneesmiddelen opgenomen.

Het tweede deel van het boek behandelt de geschiedenis van de USP in de periode 1900 tot 1990. Ieder hoofdstuk wordt afgesloten met een uitgebreide literatuurlijst. Het boek sluit met hoofdstukken over de leidende rol van de USP in de jaren 1820-1995, een epiloog en een register. Dit goed verzorgde werk vormt een waardevolle bron van informatie.

AIHP AWARDS 1995 FISCHELIS GRANT TO MICHAEL FLANNERY

Madison, WI--Michael A. Flannery, Library Director of the Lloyd Library and Museum and Adjunct Professor of American History, Northern Kentucky University, has been selected to receive a 1995 Fischelis Grant of the American Institute of the History of Pharmacy. Prof. Flannery will receive a \$ 4,000 grant to support his research project, a biographical study of Pharmacist John Uri Lloyd (1849-1936).

The Fischelis granting program of the AIHP commemorates Robert P. Fischelis (1891-1981), an American pharmacist, administrator, author, educator, and Institute benefactor. In establishing the AIHP's Fischelis Fund, Dr. Fischelis expressed his wish to stimulate research in American pharmacy. In addition to an assessment of John Uri Lloyd's contributions to pharmacy and medical science, Flannery will also be examining his impact on the politics of the day, his contributions to literature, and his role in founding a major research collection devoted to pharmacy, medicine, botany, ethnobotany, phytochemistry, biology and allied sciences.

Fischelis Grants are awarded annually by the Institute. Guidelines for making application should be requested from AIHP, Pharmacy Building, 425 N. Charter Street, Madison, WI 53706-1508. Fischelis Grants are not available to graduate or undergraduate students.

*Received from the American Institute of the History of Pharmacy
located at the University of Wisconsin School of Pharmacy*

MEDEDELINGEN - COMMUNICATIONS

KONINKLIJKE ACADEMIE VOOR GENEESKUNDE VAN BELGIE

NONNIUS EN DE 'DIËTETIEK'

DERDE SYMPOSIUM

GESCHIEDENIS DER GENEESKUNDIGE WETENSCHAPPEN

9.15		Opening.
9.20	E. LACROIX	Van empirische "diëtetiek" naar rationele diëtetiek.
9.40	A. RICON FERRAZ	Portugal in the work and life of Ludovicus Nonnius
10.05	J.-P. TRICOT	Nonnius, marraanse arts te Antwerpen, auteur van het "Diaeteticon".
10.30		Pauze
11.00	R. VAN HEE	Wijzigingen in voedingsgewoonten en ziekteverschijnselen in de 16 ^{de} en 17 ^{de} eeuw.
11.25	R. JANSEN-SIEBEN	De "diëtetiek" in de 16 ^{de} -eeuwse kookboeken.
11.50	J. VAN LAERE	Over Nonnius, "diëtetiek" en oenologie.
12.15	J. LECOMTE	Nonnius et la cure de Spa

ZATERDAG 2 DECEMBER 1995

Koninklijke Academie voor Geneeskunde van België

Hertogsstraat 1 - 1000 Brussel

Zwolle 9/95

THE JERRY STANNARD MEMORIAL AWARD Winner of the 1995 Competition

The Stannard Award was established by the family and friends of Professor Jerry Stannard in his memory and as an encouragement to the areas that he pioneered in the history of botany and pharmaceuticals. An international competition, it is administered by the Department of History of the University of Kansas.

The selection committee is pleased to announce that the recipient of the Stannard Award for 1995 is JENNIFER K. STINE, a Ph. D. candidate in history at Stanford University, for her paper entitled "Early Modern Medicine in an Elite Household : The Countess of Arundel's Recipe Collection".

The committee found this work to be an important study of an elite woman's recipe collection. The author's grasp of early modern English medicine is thorough and sure. She analyzes the details of her document ably and places its contents within the context of the broader picture of early modern medicine and science. Through persuasive data, she demonstrates her thesis that the Countess of Arundel should be seen as more typical than unusual in reflecting a role for upper-class women during the early seventeenth century as practitioners of household medicine.

The Committee

Faye Getz, University of Wisconsin - Madison

Richard Kay, University of Kansas

John M. Riddle, North Carolina State University

MEDEDELINGEN - COMMUNICATIONS

THE JERRY STANNARD MEMORIAL AWARD

Announcement of the 1996 Competition

The Department of History, at the University of Kansas, announces the 1996 competition for the annual award in honor of the late Professor Jerry Stannard. The purpose of the award is to encourage research by young scholars in the fields that Professor Stannard made his own : namely, the history of *materia medica*, medicinal botany, pharmacy, and folklore of drug therapy before the year 1700.

Each year a cash award will be made to the author of an outstanding published or unpublished scholarly study in those fields. In 1996, the award will be \$ 500.

The competition is open to graduate students and to recent recipients of a doctoral degree (the Ph. D. degree or an equivalent), conferred not more than three years before the competition deadline.

Manuscripts must be in English, French, or German. Only one paper by any author may be submitted in any given year. Each entry should be typewritten, double-spaced, and no longer than 50 pages, including notes, bibliography, and appendices. Entrants should keep copies of their manuscripts, since manuscripts submitted will not be returned.

Each manuscript must be accompanied by the following : (a) a one-page abstract of the paper *in English* ; (b) a current *curriculum vitae* of the author ; and (c) a letter of recommendation from an established scholar in the field. Entrants who are resident in the United States of America are also requested to indicate their home address and social security number.

Entries must be received no later than 15 February 1996. The award will be announced on or about 15 May 1996.

All manuscripts and correspondence should be addressed to :

The Stannard Award Committee
Department of History
Wescoe Hall 3001
The University of Kansas
Lawrence, Kansas 66045-2130 USA

OVERLIJDENS - NECROLOGIE

Juist vóór de inzending van de Bulletin-kopij naar de drukker, vernamen de voorzitter en de bestuursleden volgende overlijdensberichten :

Mevrouw Raphaëla Odonia DE MOOR, echtgenote van Dr. L.J. VANDEWIELE, geboren op 9 juni 1914 en overleden op 10 september 1995.

De dag nadien kwam het bericht binnen van het overlijden van Sophia Hendrika (Tiek) VAN TUBINGEN, echtgenote van Dr. D.A. WITTOP KONING, geboren op 4 juli 1914 en overleden op 11 september 1995.

Bijna op dezelfde dag zijn twee lieve dames van ons heengegaan, echtgenoten van twee medestichters van de Kring, die tijdens zoveel jaren hun echtgenoot met raad en moed hebben bijgestaan.

Namens het bestuur en alle leden van onze Kring bieden we onze oprechte rouwbetuiging aan bij dit heengaan.

Dr. Vandewiele en Dr. Wittop Koning, beiden steunpilaren van onze geliefde Kring, weten dat dit medevoelen voor hun leed door de meeste leden ter harte en ter goede herinnering aan de overleden lieve dames zal blijven.

De Voorzitter van de Kring,

Apr. Bernard Mattelaer.

Zwolle 5/95

RICHTLIJNEN VOOR AUTEURS

1. Bijdragen ter publicatie aangeboden dienen bij voorkeur op A4-formaat getypt te zijn, eenzijdig met dubbele interlinie en ruime marges. Alle tekst wordt voorzien van een korte titel en getypt in hetzelfde lettertype.
2. Onder de titel komen de beginletters van de voornamen, gevolgd door de namen van de auteur(s). Verzocht wordt de bijdrage aan het eind te voorzien van een korte samenvatting in het Frans, Nederlands of Engels en opgave van naam en adres van de auteur.
3. Voetnoten worden doorlopend genummerd over het gehele artikel. De literatuuropgave wordt op de wijze van de *Index Medicus* samengesteld en achteraan de tekst geplaatst als in onderstaande voorbeelden :
 - a. boeken : Zuring J. Leven, ziekte en dood in Afrika.
's-Gravenhage : Mouton, 1970:53.
 - b. tijdschriften : Vandewiele L.J. De apotheek van de vroedmeester.
Geschiedenis der geneeskunde 1994;1(3):26-32.
4. Voor goede reproducties wordt gevraagd foto's max. A4-formaat, zo mogelijk op mat papier; grafieken e.d. op wit papier met zwarte inkt of met inktjet- of laserprinter geprint, te willen aanleveren.
Ze dienen afzonderlijk genummerd te zijn en gaan vergezeld van onderschriften. Op de achterzijde van de illustratie wordt de naam van de auteur en de verkorte titel van de bijdrage aangegeven.
5. De redactie behoudt zich het recht voor de kopij in te korten. De bijdragen mogen in dezelfde vorm elders zijn gepubliceerd.
6. Auteurs dragen de verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde foto's en reproducties.

NOTES POUR LES AUTEURS

1. Les articles à publier seront de préférence sur format A4, une-face, avec double interligne et de larges marges. Chaque texte sera pourvu d'un titre court et dactylographié dans le même type de lettre.
2. Sous le titre viendront les initiales des prénoms suivies du nom de l'auteur. Un résumé succinct en français, néerlandais ou anglais est souhaité en fin d'article ainsi que le nom de l'auteur et son adresse.
3. Les notes seront numérotées sur toute la longueur de l'article. Les éléments de bibliographie seront composés à la manière de l'*Index Medicus* et placés après le texte. Exemple :
 - a. livres : Zuring J. Leven, ziekte en dood in Afrika.
's-Gravenhage : Mouton, 1970:53.
 - b. revues : Vandewiele L.J. De apotheek van de vroedmeester.
Geschiedenis der geneeskunde 1994;1(3):26-32.
4. Pour obtenir de bonnes reproductions, il importe d'envoyer les photographies d'un largeur de max. format A4, si possible sur papier mat ; les graphiques et dessins seront à l'encre noire sur papier blanc ou imprimés par encrage ou laser.
Chaque illustration sera numérotée séparément et munie de légende. Au dos de chacune sera indiqué le nom de l'auteur et le titre de l'article abrégé.
5. La rédaction se réserve le droit de raccourcir les textes. Les articles pourront être publiés ailleurs sous la même forme.
6. Les auteurs portent la responsabilité des photographies et des reproductions.

KRING VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PHARMACIE IN BENELUX
CERCLE BENELUX D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE

Opgericht 18 april 1950 - Fondé le 18 avril 1950

Bestuur - Bureau

Voorzitter - Président : MATTELAER Bernard, Romeinselaan 6, B-8500 Kortrijk
Tel. (056) 22 54 99

Ondervoorzitter - Vice-Président : VERCRUYSSSE Ghislain, Vanderveldenlaan 24, B-1652 Alsemberg
Tel. (02) 380 78 44

Secretaris - Secrétaire : VAN GELDER Joep, M. Spronklaan 54, NL-4205 CJ Gorinchem
Tel. apotheek : (018) 362 26 61 - Tel. privé : (018) 362 65 06 - Fax (018) 362 57 91.

Penningmeester - Trésorier : VAN DER MEER Hugo, Kleistraat 7, NL-8121 RG Olst
Tel. 0570-561349

Redacteur - Rédacteur : Dr. RUTTEN Fons, Luytelaer 39, NL-5632 BE Eindhoven
Tel. (040) 241 92 89 - Fax (040) 248 30 16.

Redacteur-Bibliothecaris - Rédacteur-Bibliothécaire :
GILIAS Guy, Milsestraat 33, B-3053 Haasrode
Tel. (016) 40 22 04 - Fax (016) 40 21 80.

Assessoren - Assesseeurs :

Dr. BIERMAN Annette, 138a, Rotterdamse Rijkweg, NL-3042 AS Rotterdam
Tel. apotheek (010) 415 44 22 - Tel. privé (010) 415 71 36

DE CAUSMAECKER Leonard, Gasstraat 35a, B-9160 Lokeren
Tel. (09) 348 91 44

DE MUNCK Guy, Heidestraat 1, B-2660 Hoboken
Tel. KAVA (03) 280 15 11 - Tel. privé : (03) 827 47 57

GELDOLF Tillo, Kortrijksestraat 114, B-8870 Izegem
Tel. (051) 30 30 50

Ereleden - Membres d'Honneur :

Dr. L.J. VANDEWIELE, Destelbergen (1960) - Lic. P. JULIEN, Paris (1970) - Prof. Dr. K. GANZINGER, Wien (1975) - Prof. Dr. A. HEYNDRICKX, Gent (1975) - Prof. Dr. G. SONNEDECKER, Madison (1975) - Dr. D.A. WITTOP KONING, Amsterdam (1975) - Prof. Dr. W. SCHNEIDER, Braunschweig (1981) - E.L. AHLRICHS, Nieuwegein (1989) - Mr. L.G. MATTHEWS, Londen (1990) - Prof. Dr. K. ZALAI, Budapest (1990).

Ondersteunende leden - Membres donateurs :

Algemene Pharmaceutische Bond (Brussel) - Koninklijk Oostvlaams Apothekersgild (Gent) - Apothekersvereniging Kortrijk e.o. (Kortrijk) - Apothekersvereniging Leuven e.o. (Leuven) - Koninklijke Apothekersvereniging van Antwerpen - U.C.L. Unité de Pharmacie - UNAPHAZ - Luxembourg - Dep. 's Gravenhage KNMP - Dep. Friesland KNMP - Dep. Gouda KNMP - Dep. Groningen KNMP - Dep. Rotterdam KNMP - Dep. Utrecht KNMP - Dep. Z.O. Brabant KNMP - Hufen BV, Zeist - OPG Utrecht.

Periodiek bulletin - Jaargang 44, N° 89 - 2de kwartaal 1995.
Uitgever : Apr. G. Gilias, Milsestraat 33, B-3053 Haasrode.

Contributie	850 BF/an	België : C.C.P. 000-1621048-81
	HfL. 45,-/jaar	Nl. : Giro 19.74.912
	140 BF par numéro	HfL. 7,- per nummer